

ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ-ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ

ΓΕΝΙΚΗ ΕΠΟΠΤΕΙΑ
ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΠΑΛΙΟΥΡΑΣ
Καθηγητής Πανεπιστημίου

ΤΟΜΟΣ Β΄

ΕΙΔΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ ΓΙΑ ΤΟ **ΕΘΝΟΣ**
ΑΘΗΝΑ 1995

119. Μονή Προδρόμου Σερρών.

Η ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΣΤΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΑΛΩΣΗ (1453-1912)

Η ορθόδοξη Χριστιανική τέχνη που αναπτύχθηκε στα εδάφη της άλλοτε Βυζαντινής αυτοκρατορίας μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης (1453) αποτελεί ένα από τα πιο σημαντικά πολιτισμικά φαινόμενα της νεότερης μας ιστορίας. Μέσα σε ένα καθεστώς δημογραφικών αλλαγών, εθνικών και γλωσσικών ανακατατάξεων, εκπατρισμών και νέων εποικισμών, αναπτύχθηκε η θρησκευτική τέχνη των ορθόδοξων λαών των Βαλκανίων συνεχίζοντας την παράδοση του Βυζαντίου, με όλα τα στοιχεία που αυτό εξέφραζε ως «πολύπλοκο πλέγμα θεσμών, ως πολιτικό σύστημα, ως θρησκευτικός σχηματισμός και ως τύπος πολιτισμού που προκαλούσε και συντηρούσε την τέχνη»¹.

Η τέχνη της μακρόχρονης αυτής περιόδου, γνωστή με την ονομασία «μεταβυζαντινή τέχνη», Byzance après Byzance κατά τη ρήση του Ν. Jorga, παρόλο που άκμασε στο περιθώριο της κραταιάς οθωμανικής αυτοκρατορίας, έχει ωστόσο να επιδείξει εξαι-

ρετα δείγματα δημιουργικού πνεύματος και καλλιτεχνικής ευαισθησίας.

Η τέχνη της Τουρκοκρατίας, αν και είχε χάσει την πνευματική, πολιτική και οικονομική υποστήριξη του ορθόδοξου κράτους, του Βυζαντίου, συνέχισε την πορεία της χάρη στην υποστήριξη της Εκκλησίας, του κοινοτικού θεσμού και άλλων οικονομικών και πολιτικών συσσωματώσεων που δημιουργήθηκαν κατά την περίοδο αυτή και βοήθησαν κοινωνικά και οικονομικά τον υπόδουλο Ελληνισμό². Εκκλησία και θρησκεία, αποτέλεσαν τα ισχυρά ερείσματα που επέτρεψαν στους χριστιανούς ραγιάδες να ξεπεράσουν τις τραγικές συνθήκες που διαμορφώθηκαν μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης. Εκκλησία και τοπική αυτοδιοίκηση υπήρξαν τα στηρίγματα, το σταθερό πλαίσιο λειτουργίας και δραστηριότητας των Ελλήνων της σκλαβιάς. Στην ανάπτυξη της μεταβυζαντινής τέχνης, τέχνης κυρίως θρησκευτικής, συνετέλεσε επίσης και η διάκριση των υπηκόων της οθωμανικής αυτοκρατορίας, σύμφωνα με το ισλαμικό δίκαιο, σε θρησκευτικές ομάδες (πιστούς - άπι-

στους), για τις οποίες το δόγμα αποτελούσε συνεκτικό στοιχείο επιβίωσης και προβολής³.

Ο πολιτισμός που ο υπόδουλος Ελληνισμός ανέπτυξε κατά την Τουρκοκρατία ούτε τόσο σκοτεινός ούτε τόσο ευκαταφρόνητος υπήρξε. «Το ελληνικό έθνος κατά τους τέσσερεις αιώνες της σκλαβιάς του», σύμφωνα με τον καθηγητή Μ. Μανούσακα, «υπέστη πολλές ταλαιπωρίες και εξευτελισμούς, ιδίως στους δύο πρώτους αιώνες, αλλά χάρη στην αντίσταση, την αναδιοργάνωσή του, τους αγώνες του, κατόρθωσε όχι μόνο να επιβιώσει, αλλά και να παρουσιάσει εξαιρετικές προόδους στον τομέα της οικονομίας και του πολιτισμού, ιδίως από τις αρχές του 18ου αι., έτσι ώστε να μπορέσει να προετοιμάσει τον αγώνα για την ανεξαρτησία του»⁴. Η μεταβυζαντινή τέχνη στη Μακεδονία, σε αντίθεση με την τέχνη των βενετοκρατούμενων περιοχών, αναπτύχθηκε μέσα σε συνθήκες καταπάτησης των δικαιωμάτων και προνομίων, πολιτικής δυσπραγίας και πνευματικού μαρασμού. Η μελέτη οδηγεί στην κατανόηση των κοινωνικών και οικονομικών συνθηκών διαβίωσης του υπόδουλου Ελληνισμού, καθώς και στην αποτύπωση της συνεχούς ανοδικής πορείας του⁵.

Η εκκλησιαστική αρχιτεκτονική της περιοχής, σημαντικό κεφάλαιο της θρησκευτικής τέχνης του τόπου, με όλο το πλήθος των μνημείων που έχουν διασωθεί πέρα από τα σημερινά στενά γεωγραφικά

της όρια, παραμένει ακόμη ανεξερεύνητη. Και παρά την άνθηση των μεταβυζαντινών σπουδών τα τελευταία χρόνια χάρη στις προσπάθειες και μελέτες αξιολογών Ελλήνων ερευνητών, οι γνώσεις μας είναι ακόμη ελλιπείς για την εξαγωγή ασφαλών συμπερασμάτων.

Πάντως, από τα μέχρι τώρα γνωστά παραδείγματα, γίνεται φανερό ότι οι ιδιαίτσες συνθήκες της δουλείας, που οδήγησαν στην αποκέντρωση, καθόρισαν το ύφος της ναοδομίας. Τα νέα θρησκευτικά κτίσματα, παρ' όλες τις σχέσεις με τη βυζαντινή αρχιτεκτονική, αποκτούν νέα γνωρίσματα με χαρακτηριστικά πολλές φορές έντονα λαϊκό, χωρίς αυτό να μειώνει την αισθητική τους αξία. Παράλληλα με τα μεγάλα καλλιτεχνικά κέντρα της βυζαντινής περιόδου, (Θεσσαλονίκη, Καστοριά, Βέροια, Σέρρες, Αχρίδα), δημιουργούνται στην περιφέρεια νέες εστίες πνευματικής και καλλιτεχνικής δραστηριότητας, που σταδιακά θα παίξουν πρωταγωνιστικό ρόλο [(Σιάτιστα, Κοζάνη, Βογατσικό, Κλεισούρα, Πεντάλοφος (Ζουπάνι), Εράτυρα (Σέλιτσα)]. Εστίες οικονομικής προόδου και πολιτισμού υπήρξαν και τα άλλοτε ανθούτα κέντρα του σημερινού αλύτρωτου Ελληνισμού: το «περήφανο» Μοναστήρι, η Κορυτσά, το Μελένικο και η ακμαία και πολυάνθρωπη Μοσχόπολη, κέντρο τέχνης και ελληνικής παιδείας στη Β. Ήπειρο⁶.

ΜΟΝΑΣΤΗΡΙΑΚΗ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ

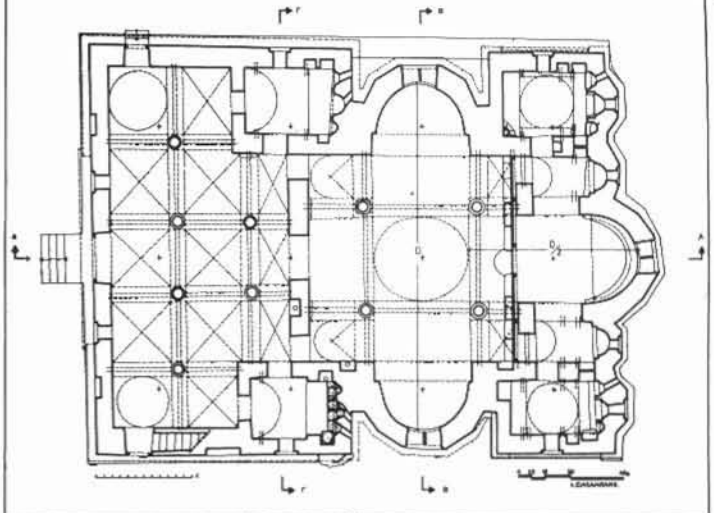
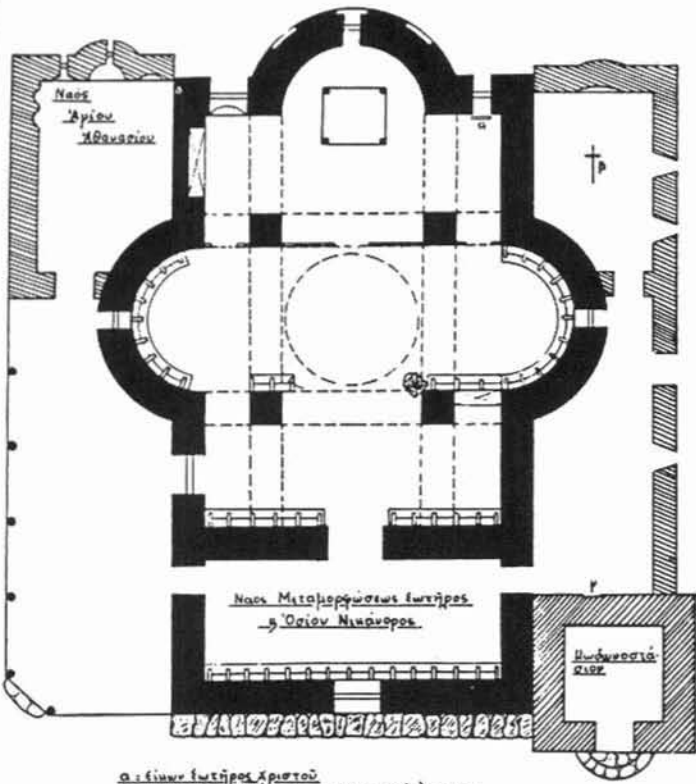
Στους δύο πρώτους αιώνες της τουρκικής κατάκτησης (μέσα 15ου - μέσα 17ου), τους πιο δύσκολους και σκοτεινούς, η μεγαλύτερη οικοδομική δραστηριότητα παρατηρείται στα μοναστηριακά καθιδρύματα. Η περίοδος αυτή θα μπορούσε να θεωρηθεί χωρίς υπερβολή η πιο λαμπρή εποχή της μεταβυζαντινής μοναστηριακής αρχιτεκτονικής για όλο τον ελλαδικό χώρο. Τότε κτίζονται τα πιο μεγάλα και σημαντικά μοναστήρια όπως: οι μονές Αντινίσσας, Δούσικου, Γαλατάκη, Δολιανών ή Κρανιάς, Φλαμουρίου και Μυρτιάς. Η ανάπτυξη της στο μακεδονικό χώρο, στενά συνδεδεμένη με την ακτινοβολία των δύο μοναστικών πολιτειών, του Άθω και των Μετέωρων, είχε ως αποτέλεσμα να κτιστούν μερικά από τα ωραιότερα καθολικά.

Ήδη από τα μέσα του 16ου αι. σημειώνεται κυρίως στο Άγιον Όρος και στα Μετέωρα μια νέα άνθηση τεχνών, η οποία οφείλεται όχι μόνο στις δωρεές των Ελλήνων ιεραρχών και των ηγεμόνων των παραδουνάβιων περιοχών, αλλά και στα προνό-

μα που ο Τούρκος κατακτητής είχε παραχωρήσει στα μοναστήρια αυτά. Την εποχή αυτή είναι που μετακαλούνται και οι διάσημοι Κρήτες τεχνίτες, οι οποίοι, ιστορώντας τα μεγάλα καθολικά και άλλα μοναστηριακά κτίσματα, συνετέλεσαν στη νέα άνθηση της αγιογραφίας και στη δημιουργία μιας νέας σχολής, της λεγόμενης κρητο-αθωνικής⁷.

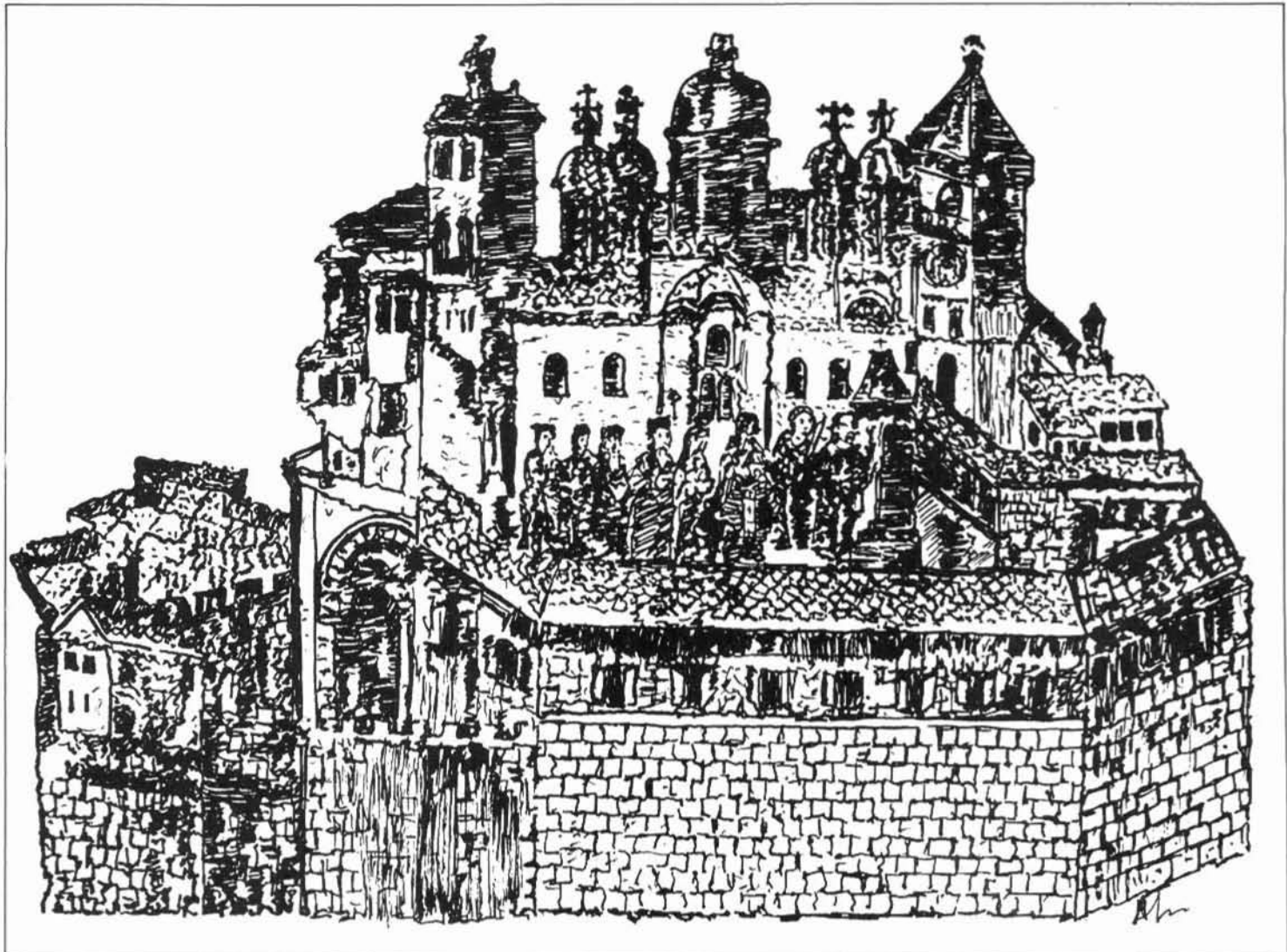
Εκτός από τα δύο παραπάνω γνωστά κέντρα του μοναχισμού, εξίσου ενδιαφέρουσα εμφανίζεται η άνθηση της μοναστηριακής αρχιτεκτονικής και στη Μακεδονία, με την ίδρυση νέων μονών και την ανακίνηση παλιών βυζαντινών. Οι δύο ιστορικές μονές, του Τιμίου Προδρόμου στις Σέρρες και της Παναγίας Εικοσιφοίνισσας στη Δράμα, υπήρξαν χαρακτηριστικά δείγματα βυζαντινών συγκροτημάτων που συνέχισαν τη θρησκευτική και κοινωνική τους παρουσία στο χώρο της Ανατολικής Μακεδονίας. Η μονή του Τιμίου Προδρόμου, στενά συνδεδεμένη με την προσωπικότητα του πρώτου πατριάρχη μετά την Άλωση, του Γεννάδιου Σχολάριου, ο οποίος και

ΕΚΚΛΗΣΙΑ ΜΟΝΗΣ ΕΝ ΚΑΛΛΙΓΡΑΤΩ. ΟΡΕΙ (ΖΑΒΟΡΔΑΣ)

121. Μονή Αγίου Διονυσίου στον Όλυμπο (1542). Κάτοψη - (Χ. Σιαζαμπάνη).

120. Μονή της Ζάβορδας (1534). Κάτοψη - (Π. Σιγάλα)

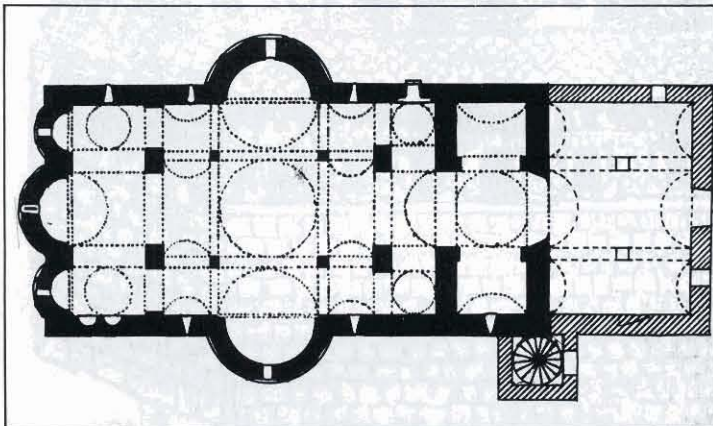
122. Μονή Αγίου Διονυσίου στον Όλυμπο (1542). Γραβούρα της μονής.

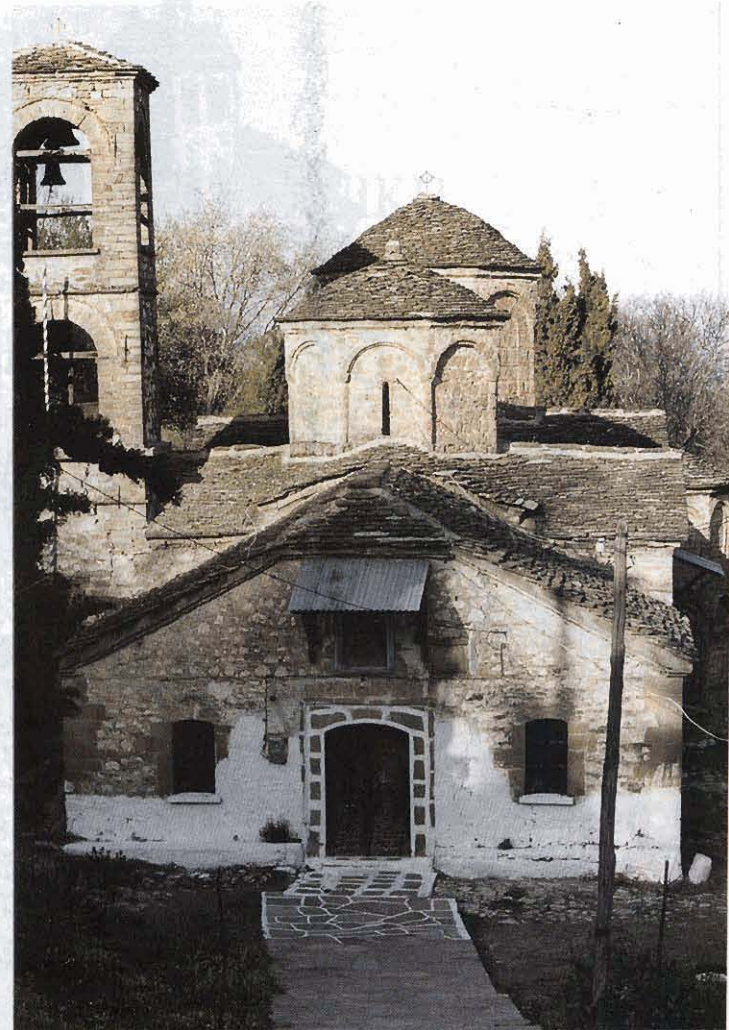
124

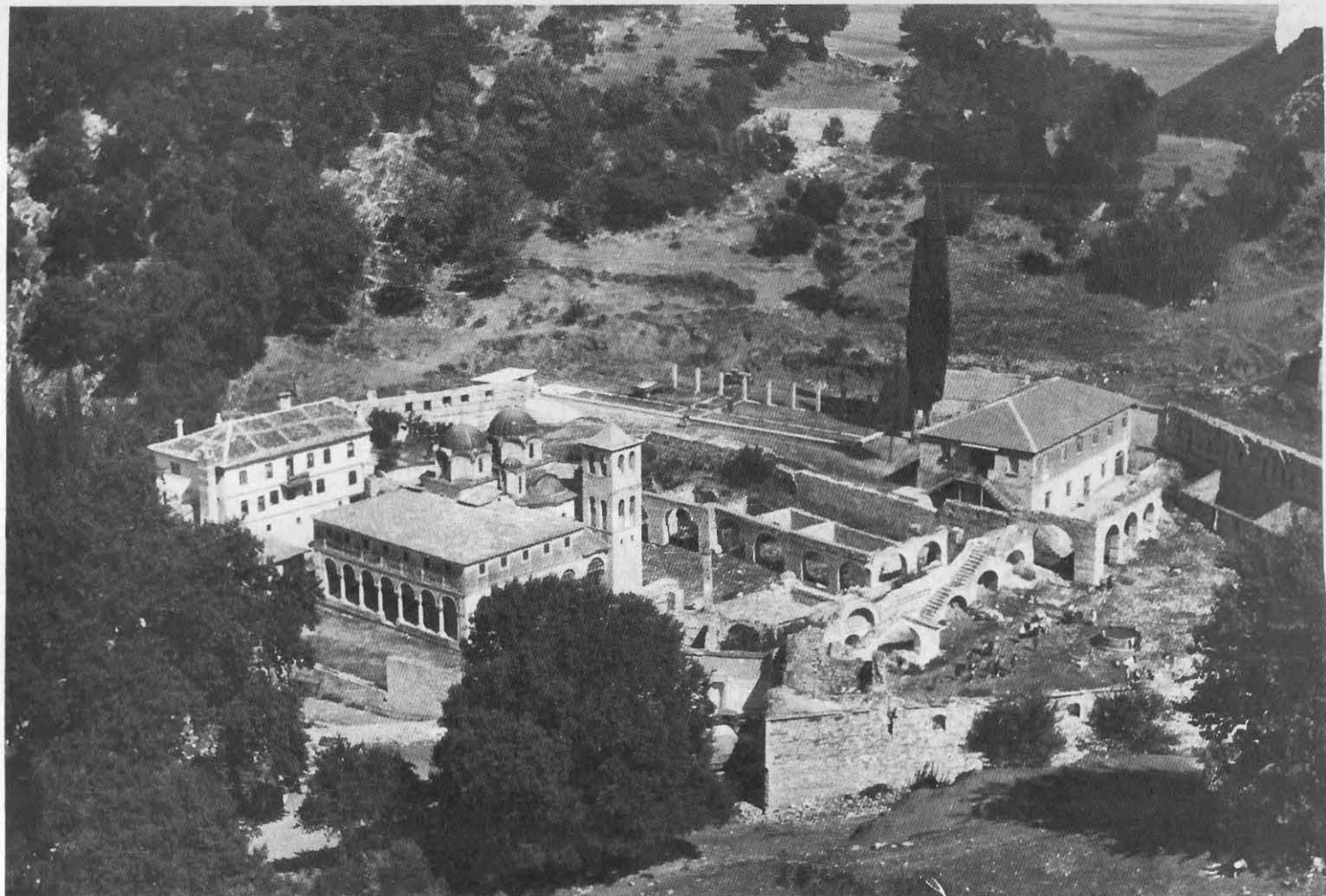
126

123. Μονή Θεοτόκου Σπηλαίου Γρεβενών. Όψη ανατολική.
 124. Μονή Θεοτόκου Σπηλαίου Γρεβενών. Λεπτομέρεια της ανατολικής πλευράς του Καθολικού.
 125. Μονή Θεοτόκου Σπηλαίου Γρεβενών. Όψη δυτική.

126. Μονή Θεοτόκου Σπηλαίου Γρεβενών (1633). Κάτοψη (κατά Ν. Κοτζιά).

127, 128. Μονή Εικοσιφοίνισσας Δράμας.

πέθανε εκεί το 1472, αποτελεί το πιο λαμπρό μνημειακό συγκρότημα της περιοχής με το πλήθος των κτισμάτων που είχαν διασωθεί⁸, ενώ η πολύπαθη μονή της Εικοσιφοίνισσας, της οποίας το σημερινό καθολικό είναι κτίσμα του 1848, μόνο ελάχιστα λείψανα διασώζει από το βυζαντινό της παρελθόν⁹. Εκτός, βέβαια από τις βυζαντινές μονές που είτε ανασυστάθηκαν είτε παράκμασαν, η ίδρυση νέων μονών παρουσιάζει το μεγαλύτερο ενδιαφέρον για τη μελέτη της ιστορικής αυτής περιόδου.

Σημαντικό ρόλο στην εξάπλωση του μοναχισμού και στην άνθηση της μοναστηριακής αρχιτεκτονικής διαδραμάτισαν επίσης και οι τρεις νέες φυσιολογικές του μοναστικού βίου που εμφανίστηκαν στις αρχές του 16ου αι. στην περιοχή. Πρόκειται για τον Όσιο Διονύσιο το Νέο (1490; - 1541) που ανακαίνισε τη μονή Προδρόμου στη Βέροια (1524/34)¹⁰ και ίδρυσε τις μονές Σουρδιάς στο Πήλιο (1540) και Αγίας Τριάδας στον Όλυμπο (1542/43), που αργότερα μετονομάστηκε σε μονή Αγίου Διονυσίου¹¹. Τον Όσιο Νικάνορα (1491-1549), με δράση έντονη στη Δυτική Μακεδονία, που ίδρυσε τη μονή της Μεταμορφώσεως (1534) επάνω στον Κονιδό, το Καλλίστρατον όρος της βιογραφίας του, τη γνωστή σε μας ως μονή της Ζάβορδας¹². Και τον Όσιο Θεωνά (1495-1541) που επανίδρυσε τη μονή της Αγίας Αναστασίας της Φαρμακολύτριάς (1522) στη Χαλκιδική και ως μητροπολίτης Θεσσαλονίκης ανακαίνισε στην ίδια πόλη τη μονή του «κυρ Ιωήλ» (1540), τη γνωστή σε μας ως εκκλησία της Υπαπαντής¹³. Στα συγκροτήματα αυτά μπορεί κανείς και σήμερα ακόμη να διακρίνει τις αρετές της βυζαντινής αρχιτεκτονικής.

Την πνευματική και καλλιτεχνική επίδραση του Αγίου Όρους στο χώρο της Μακεδονίας, μαρτυρεί εκτός από τη δράση των παραπάνω οσίων πατέρων και ένας ακόμη μεγάλος αριθμός μοναχών (π.χ. Όσιος Αντώνιος ο Νέος, 15ος αι., ο Δοχειαρίτης Θεοφάνης εξ Ιωαννίνων, 16ος-17ος αι., και άλλοι πολλοί)¹⁴. Με το έργο τους οι θρησκευτικοί αυτοί άνδρες συνετέλεσαν στη διατήρηση του Ελληνισμού μέσα στο χώρο της Μακεδονίας, προσπάθεια που ενισχύθηκε και από τους νεομάρτυρες της εποχής¹⁵.

Η μοναστηριακή αρχιτεκτονική της Μακεδονίας στα χρόνια της Τουρκοκρατίας δε διαφέρει σε σχεδιασμό και λειτουργία από εκείνη της βυζαντινής εποχής. Τα μεγάλα μοναστηριακά συγκροτήματά της (μονή Τιμίου Προδρόμου, Αγίας Αναστασίας κ.ά.) αλλά και τα μικρά, φαίνεται ότι ακολουθούσαν σε γενικές γραμμές τα χαρακτηριστικά της αρχιτεκτονικής του Αγίου Όρους που διακρίνονταν για τον έντονο φρουριακό χαρακτήρα. Το ερειπωμένο σήμερα μικρό μετόχι της Αγίας Αναστασίας στα Κριτζιανά (1530) κοντά στην Επανομή, κτισμένο σε μικρό

οχυρό αποτελεί ένα καλό δείγμα¹⁶. Ο αυστηρός οχυρωματικός τόνος αρχίζει να υποχωρεί σταδιακά από το 18ο αιώνα και μετά. Εξαιρέση αποτελούσαν οι μονές των αστικών κέντρων, για τις οποίες άλλωστε δε συνέτρεχαν και οι ίδιοι λόγοι ασφάλειας.

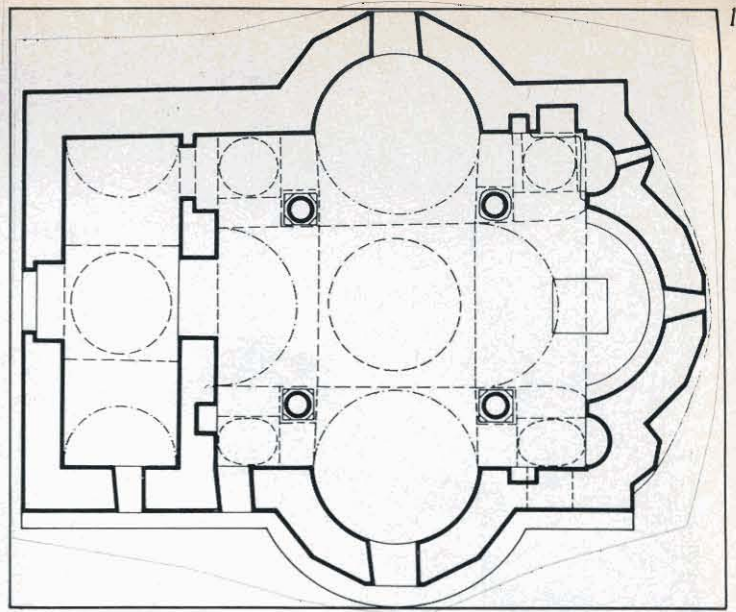
Ο αρχιτεκτονικός τύπος που συνήθως κυριαρχεί είναι ο λεγόμενος αθωνικός ή αγιορείτικος, σταυροειδής εγγεγραμμένος, που έχει ως κύριο χαρακτηριστικό του τις πλευρικές κόγχες ή πλάγιους χορούς, μέρος προορισμένο για τους χορούς των ψαλτών και το μεγάλο νάρθηκα, τη λεγόμενη λιτή. Στα πρότυπα του αγιορείτικου τύπου, του οποίου η εμφάνιση στο Άγιο Όρος μαρτυρείται από το 10ο αι., έχουν κτιστεί τα σπουδαιότερα καθολικά όπως: οι σταυροπηγαικές μονές της Ζάβορδας (1534), της μονής Διονυσίου στον Όλυμπο (1542), της Θεοτόκου Σπηλαιού Γρεβενών (1633)¹⁷, της Αγίας Αναστασίας Χαλκιδικής (1522), καθώς και δείγματα καθολικών μικρότερου μεγέθους και σημασίας, όπως ο Άγιος Γεώργιος Ασπροδάλας (6' μισό 16ου αι.) και ο Άγιος Γεώργιος στο Επταχώρι Γράμμου (1625)¹⁸. Στον τύπο αυτό θα συνεχίσουν να κτίζονται καθολικά και στα όψιμα χρόνια της Τουρκοκρατίας, όπως οι γνωστές μονές της Αγίας Τριάδας στο Ζουπάνι (1800), και του Αγίου Νικολάου στο Περιβόλι Γρεβενών (1803) που θα δούμε παρακάτω¹⁹.

Κατά κανόνα ο κεντρικός χώρος στον αγιορείτικο τύπο του απλού ή σύνθετου τετρακιδίου ναού καλύπτεται με ψηλοτύμπανο τρούλο, χωρίς να λείπουν και άλλες πρωτότυπες λύσεις, όπως στο καθολικό του Αγίου Γεωργίου Ασπροδάλας, όπου ο κεντρικός χώρος καλύπτεται με εξαιρετικής κατασκευής μεγάλο σταυροθόλιο. Στα παραπάνω συγκροτήματα μπορεί κανείς να θαυμάσει μερικές από τις αρετές της βυζαντινής αρχιτεκτονικής: επιμελημένες τοιχοποιίες, ισορροπημένη κλιμάκωση όγκων, γραφικότητα στη σύνθεση και αναζήτηση πολυχρωμίας. Εξωτερικά οι όψεις ζωογονούνται με οδοντωτές ταινίες, τυφλά αψιδώματα που περιορίζονται κυρίως στις κόγχες του ναού, στους πλευρικούς χορούς και στη διαμόρφωση των τρούλων. Στα ίδια μέρη του ναού παρατηρείται εναλλασσόμενη χρήση ζωνών από λαξευτούς δόμους, με δύο ή περισσότερες σειρές πλίνθων. Στη μονή της Θεοτόκου Σπηλαιού Γρεβενών (1633) μπορεί να βρει κανείς συγκεντρωμένα όλα τα παραπάνω χαρακτηριστικά.

Ωστόσο τους πλάγιους χορούς – το βασικότερο γνώρισμα του αθωνικού τύπου – τους συναντούμε και με άλλους τύπους ναών, γνωστούς επίσης από τη βυζαντινή παράδοση και όχι μόνο σε καθολικά μοναστηριών. Έτσι έχουμε πλάγιους χορούς σε μονόχωρους τρουλαίους, σε σταυροειδέστεγους, σε μονόχωρες θολωτές ή ξυλόστεγες βασιλικές (Καθολικό

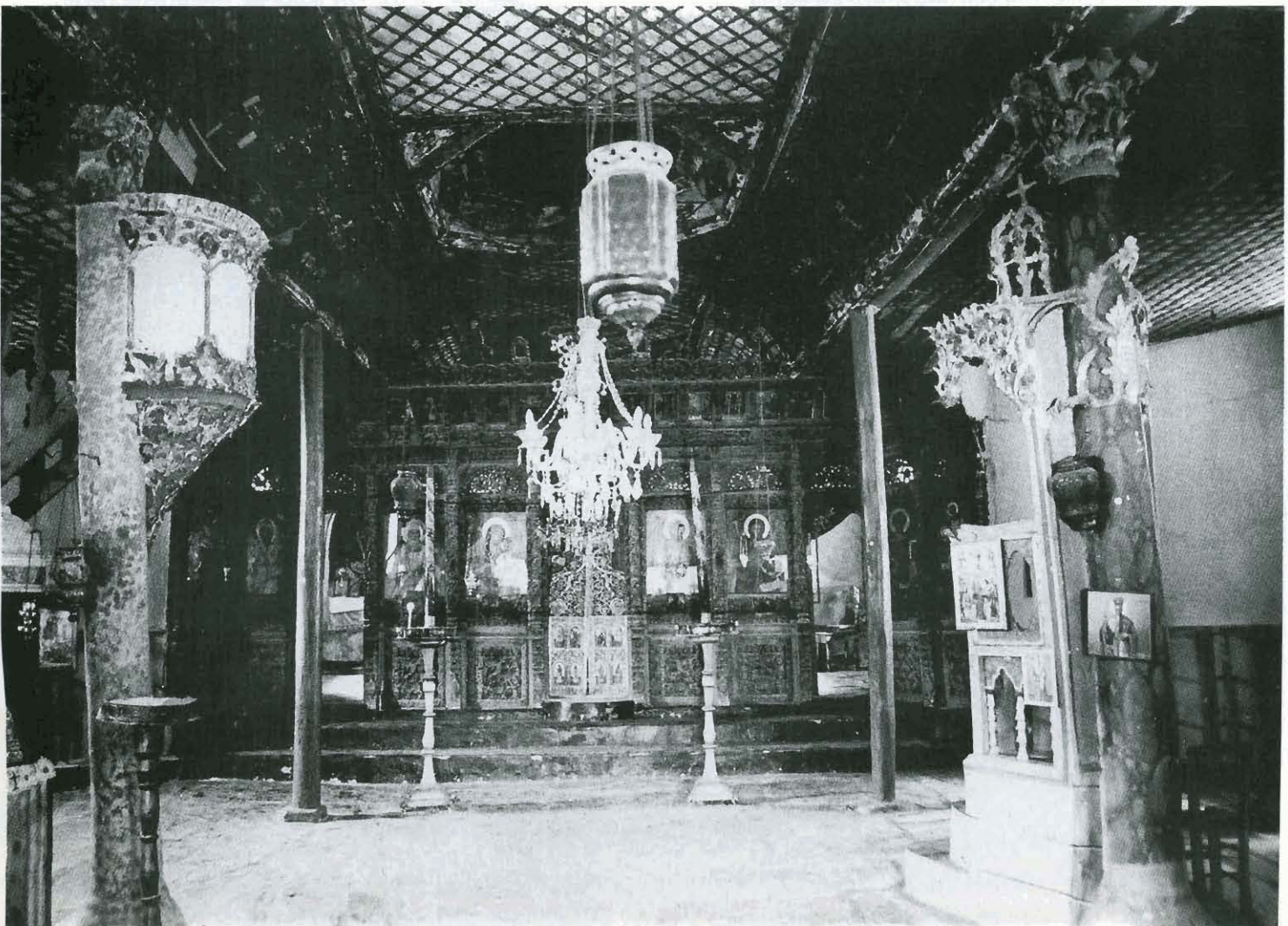
129. Άγιος Γεώργιος Ασπροβάλας. Σταυροθόλιο (9η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων).

130. Μονή Αγίου Γεωργίου στο Επταχώρι (1625). Κάτοψη (Μ. Πολυβίου).

131. Μονή Αγίου Γεωργίου στο Επταχώρι (1625). Νότια όψη (Μ. Πολυβίου).

132. Μονή Σπηλαίου Γρεβενών. Βορειοανατολική όψη.

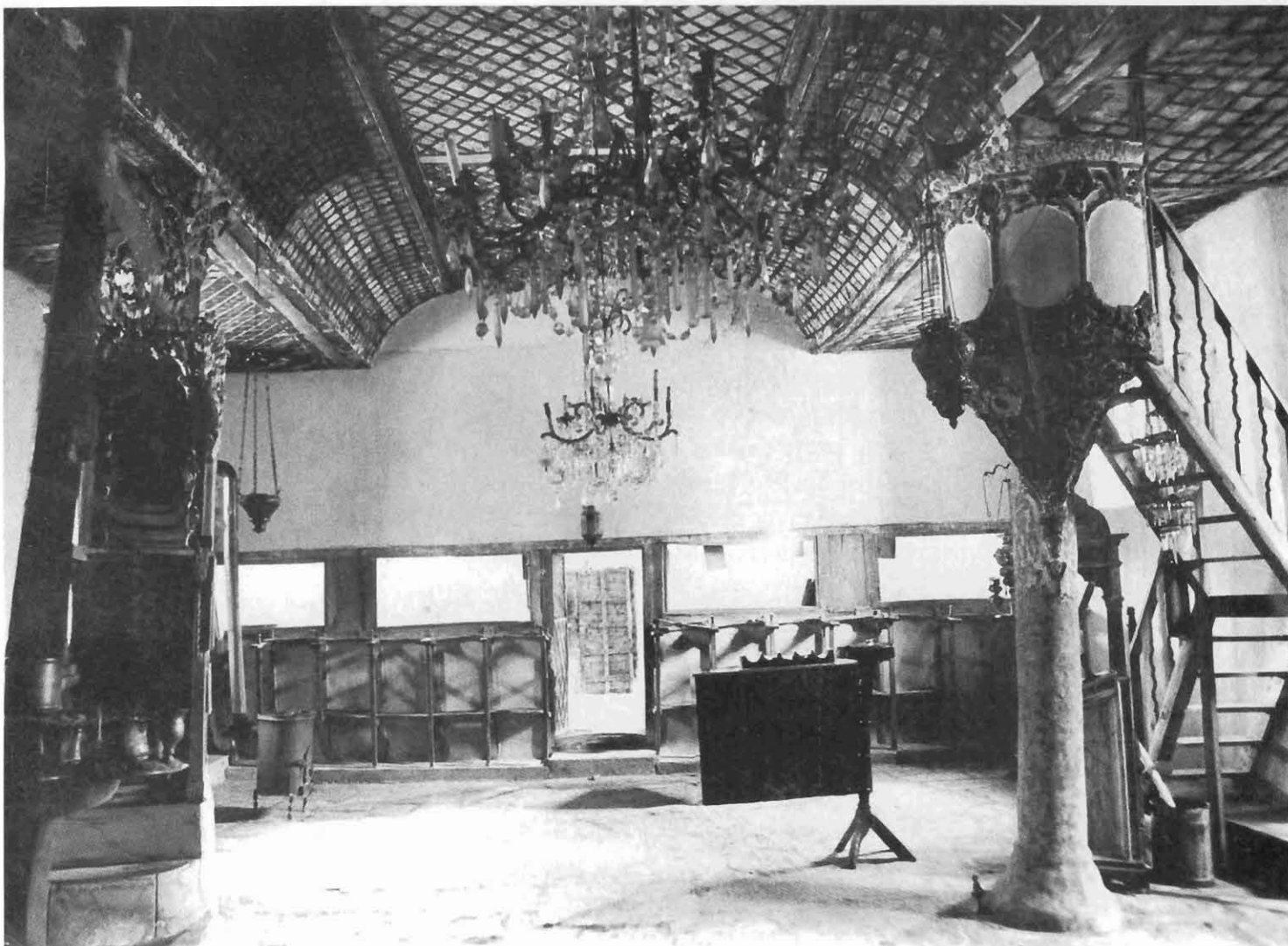

133. Μονή Σπηλαιού Γρεβενών. Βόρεια όψη του ναού.

134. Άγιος Αθανάσιος στην Εράτρυρα. Εσωτερική άποψη του καθολικού. (Φωτ. Αμ. Στεφανίδου-Φωτιάδου).

135

136

135. Άγιος Αθανάσιος στην Εράτζουρα. Εσωτερική αποψη του Β. χορού. (Φωτ. Αιμ. Στεφανίδου - Φωτιάδου).

136. Άγιος Αθανάσιος στην Εράτζουρα. Άποψη του νάρθηκα. (Φωτ. Αιμ. Στεφανίδου - Φωτιάδου).

Αγίου Νικάνορα στην Εράτυρα 1835;) και σε τρικλίτες ξυλόστεγες βασιλικές (Καθολικό Αγίου Αθανασίου Εράτυρας 1797, ενοριακός ναός Σταγείρων 1814)²⁰. Ξεχωριστό ενδιαφέρον παρουσιάζει ο ναός στα Στάγειρα, του παλιού δυζαντινού χωριού Σιδηροκάυσια, κτίσμα μοναδικό στο είδος του για τη Χαλκιδική, με χορούς στις μακριές πλευρές του. Επιπλέον, ο πλούσιος κεραμεικός του διάκοσμος και η ιδιότυπη διαμόρφωση της ανατολικής κόγχης, με δάση πρότυπα φρουριακής αρχιτεκτονικής, δεν αφήνουν καμιά αμφιβολία για την επίδραση του Όρους στο μνημείο αυτό. Ο ρόλος όμως των χορών στις νέες εφαρμογές φαίνεται να χάνει το λειτουργικό και δομικό του χαρακτήρα, όπως στην περίπτωση του Αγίου Αθανασίου στην Εράτυρα, και να αποτελεί έκφραση συμβολικού περιεχομένου²¹.

Από το 17ο αιώνα ο αθωνικός τύπος, εκτός από το Άγιο Όρος, όπου παραμένει κύριος εκφραστής της επίσημης αρχιτεκτονικής σ' όλη τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας, αρχίζει να γνωρίζει μια σειρά παραλλαγών σε κλίμακα και όγκο. Οι παραλλαγές αυτές εμφανίζονται κυρίως στον τρόπο κάλυψης και έχουν θεωρηθεί ως κατασκευαστικές αδυναμίες της εποχής. Οι μέχρι τώρα γνωστές μορφές θολοδομίας, εμφανείς πάνω από τη στέγη των ναών, καλύπτονται κάτω από ενιαία δίρριχτη στέγη με μόνο στοιχείο διαφοροποίησης τις μικρές αποτμήσεις στις στενές πλευρές. Συνήθως προεξέχει μόνο ο κεντρικός ψηλοτύμπανος τρούλος, και σπάνιες είναι οι περιπτώσεις όπου περισσότεροι του ενός τρούλοι προβάλλουν από τον κύριο όγκο του ναού, όπως το καθολικό του Αγίου Γεωργίου στο Επταχώρι (1625), ή τον Άγιο Νικόλαο στο Περιβόλι (1803), όπου ένας δεύτερος τρούλος υψώνεται πάνω από τους νάρθηκες των καθολικών²². Άλλες αλλαγές, που παρατηρούνται στα καθολικά των μοναστηριών με την πάροδο των ετών, έχουν σχέση με την ελάττωση των διαστάσεών τους, την αφαίρεση παρεκκλησίων ή τυπικαριών, την ευτέλεια των υλικών δομής, τη σμίχρωση των τρούλων και την υποχώρηση της επιδελτικότητας και μεγαλοπρέπειας σε σύγκριση με προηγούμενα παραδείγματα.

Στα καθολικά αγιορείτικου τύπου η κάλυψη των γωνιακών διαμερισμάτων, παρεκκλησίων και τυπικαριών με τυφλές σφαιρικές αψίδες ή άλλες μορφές θολοδομίας έχει θεωρηθεί ως επίδραση προτύπων της οθωμανικής αρχιτεκτονικής²³. Άλλωστε είναι γνωστό ότι οι ίδιοι τεχνίτες έκτιζαν τα δημόσια οθωμανικά κτίρια, τις χριστιανικές εκκλησίες, τα τζαμιά και τα αρχοντικά. Η χρήση της φαλτσγωνιάς με τους ψευδοσταλακτίτες, όπως και άλλα θέματα της μεταδυζαντινής αρχιτεκτονικής φανερώνουν την εξοικείωση των τεχνιτών με τα τούρκικα κτίσμα-

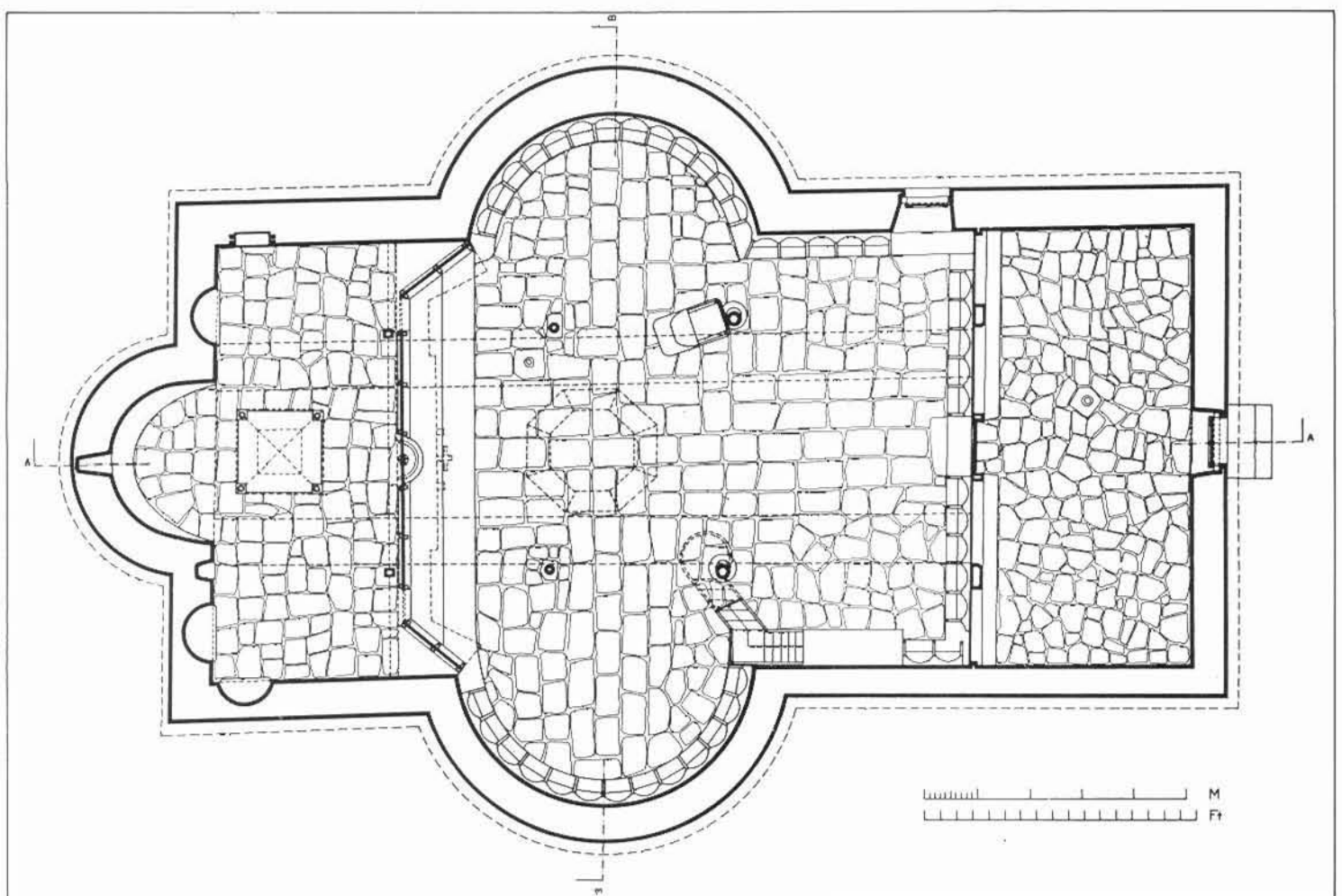
τα. Επίσης και άλλες διακοσμητικές λεπτομέρειες που έχουν υιοθετηθεί από τα αρχοντικά και τη ναοδομία όπως: καφασωτά σε γυναικωνίτες, σταλακτίτες ή πινάκια σε εξωτερικές όψεις, έγχρωμοι γύψινοι φεγγίτες, οξυκόρυφα τόξα απλής ή διπλής καμπυλότητας και μεγάλα γείσα, θα πρέπει να θεωρηθούν ως στοιχεία ή μορφές μίμησης από την τέχνη των τζαμιών²⁴.

Όσοι οι επιδράσεις της αρχιτεκτονικής του κατακτητή σε θέματα τυπολογίας τρόπων δομής, καθώς και διακοσμητικών θεμάτων, παραπέμπουν κατά τον καθ. Χ. Μπούρα, μέσα από την άνθηση της οθωμανικής αρχιτεκτονικής, στα μεγάλα δυζαντινά πρότυπα.

Αξίζει να σημειωθεί ότι στα μοναστηριακά αυτά συγκροτήματα, εκτός από τα καθολικά – την κεντρική εκκλησία του μοναστηριού – έχουν διασωθεί και πλήθος άλλων κτισμάτων, μοναδικής τέχνης και αισθητικής αξίας όπως: οχυρωματικοί περιβόλοι, πύργοι, τράπεζες, κελιά, παρεκκλησία, κωδωνοστάσια, αρχονταρίκια, κρήνες, φιάλες και ξενώνες. Το ιδιαίτερο όμως χρώμα στα νεότερα αυτά μοναστικά σύνολα το δίνουν, χωρίς αμφιβολία, οι κόρδες των κελιών με τους επάλληλους ορόφους, τα ξύλινα μπαλκόνια, τα χαγιάτια και τα σαχνισιά. Βασικό λειτουργικό συμπλήρωμα της μονής προσδίνουν, έτσι καθώς υψώνονται για να αποτελέσουν τον εξωτερικό περίβολό της, γραφικότητα και ομορφιά, δυναμισμό και μεγαλοπρέπεια στο χώρο.

Παράλληλα με τα μεγάλα μοναστηριακά έργα που έχουν εντοπισθεί στο μακεδονικό χώρο, οι χριστιανοί σε επίπεδο τοπικό συνεχίζουν να χτίζουν ταπεινές εκκλησίες για τον αγροτικό πληθυσμό. Οι μικροί και ακόσμητοι αυτοί ναοί πολλές φορές δεν ξεχώριζαν από τις γύρω κατοικίες ή τα άλλα δομητικά κτίσματα· μάλιστα η εξομοίωση αυτή έχει θεωρηθεί σκόπιμη πολλές φορές. Άλλωστε, πολλά από τα στοιχεία που συνθέτουν την ιδιοτυπία των εκκλησιών της Τουρκοκρατίας οφείλονται σε εξωγενείς παράγοντες. Το ίδιο απέρριπτα και λιτά εμφανίζονται και τα καθολικά των πεδινών περιοχών, καθώς και των αστικών κέντρων.

Ο μονόχωρος ξυλόστεγος ναός με τις μικρές αναλογίες είναι σχεδόν ο αποκλειστικός κανόνας για τα μέχρι τώρα γνωστά καθολικά των αγροτικών περιοχών, (Παναγία Πορφύρα πάνω στο νησί του Αγίου Αχιλλείου της Πρέσπας 1522, Παναγία Καλάνδρας Χαλκιδικής 1619)²⁵. Αντίθετα, σπάνια είναι τα παραδείγματα μονόχωρων θολοσκεπών καθολικών, τύποι που για άλλες περιοχές αποτελούν τη συνήθη λύση (Αττική, Σποράδες). Δυστυχώς οι γνώσεις μας για τα μοναστήρια στα αστικά κέντρα όπως και για την κοσμική αρχιτεκτονική είναι ανεπαρκείς, παρό-

137. Άγιος Αθανάσιος στην Εράτρυσα. Λεπτομέρεια του ξυλόγλυπτου διακόσμου. (Φωτ. Αιμ. Στεφανίδου - Φωτιάδου).

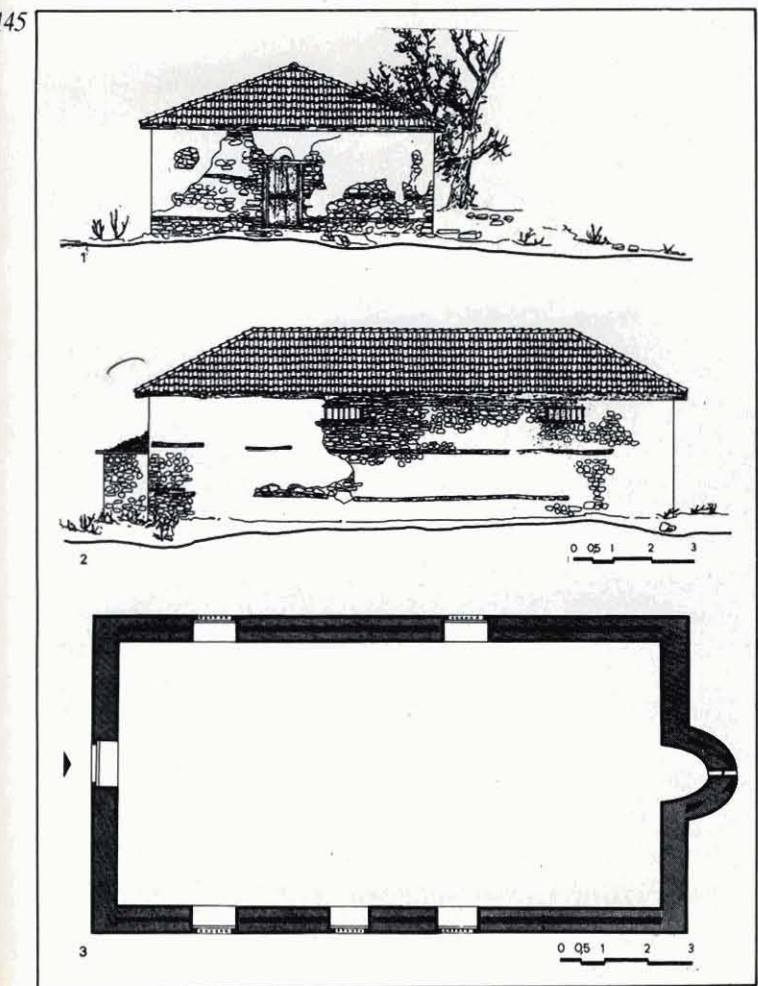
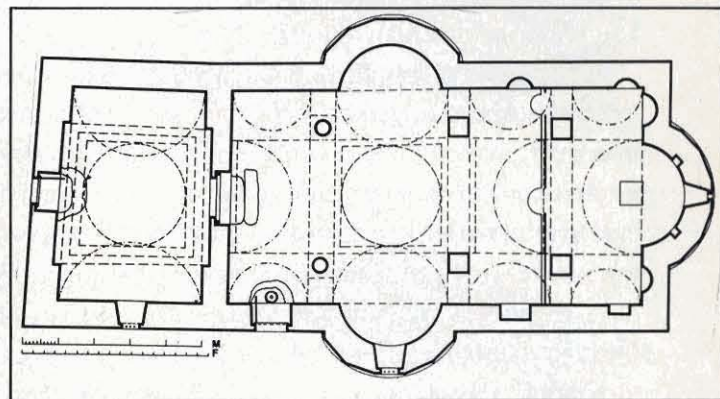
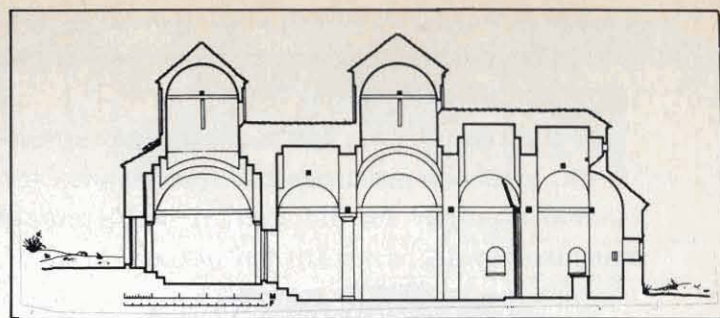
138. Άγιος Αθανάσιος στην Εράτρυσα. (1797). Κάτοψη. (Φωτ. Αιμ. Στεφανίδου - Φωτιάδου).

139. Ενοριακός ναός Σταγείρων.
140. Ενοριακός ναός Σταγείρων. Λεπτομέρεια νότιου χορού.

141. Σταγείρα. Ενοριακός ναός. Λεπτομέρεια λιθανάγλυφου.

142. Στάγειρα. Ενοριακός ναός. Λεπτομέρεια εξωτερικού διακόσμου. Νότια όψη.
 143. Μονή Αγίου Νικολάου στο Περιβόλι (1803). Τομή κατά μήκος (Μ. Πολυβίου).
 144. Μονή Αγίου Νικολάου στο Περιβόλι (1803). Κάτοψη (Μ. Πολυβίου).
 145. Ναός Αγίας Παρασκευής στην Καρυδιά του νομού Πέλλας (1817:); 1. Δυτική όψη 2. Βόρεια όψη 3. Κάτοψη (Ν. Μουτσόπουλος).
 146, 147. Άγιος Αχιλλεύς Πενταλόφου. (Φωτ. Αιμ. Στεφανίδου-Φωτιάδου).

λο που σε πόλεις με συνεχή βυζαντινή παράδοση, όπως η Θεσσαλονίκη, Καστοριά, Βέροια και Σέρρες μαρτυρείται ύπαρξη μονών²⁶.

Οι διαφοροποιήσεις, που παρατηρούνται ανάμεσα στα φιλόδοξα μοναστηριακά προγράμματα των ορεινών περιοχών και στα ταπεινά εκκλησιαστικά κτίσματα των πεδινών ή και των αστικών κέντρων, οδηγούν στην καλύτερη κατανόηση των συνθηκών διαβίωσης, των δυνατοτήτων δράσης και έκφρασης του υπόδουλου Ελληνισμού.

Από τη μελέτη των μέχρι τώρα παραδειγμάτων της εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής γίνεται φανερό ότι οι ορεινές περιοχές είχαν αποκτήσει μεγαλύτερη σημασία στους δύσκολους αιώνες της σκλαβιάς και ότι εκεί είχε μετατεθεί το κέντρο βάρους της οικονομικής και πολιτιστικής ζωής του τόπου. Η άνθηση αυτή οφειλόταν στην αύξηση του πληθυσμού, μια και οι ορεινές περιοχές χρησιμοποιούνταν ως καταφύγιο στους κατοίκους των πεδιάδων ή στους κατατρεγμένους χριστιανούς, όπως και στην ανάπτυξη της κτηνοτροφίας και της βιοτεχνίας τους. Έτσι, οι περιοχές Βερμίου, Ολύμπου, Όσσας, Πίνδου γεμίζουν μοναστήρια με στενές μεταξύ τους σχέσεις, καθώς και με το Πατριαρχείο και τον Άθω, την κοιτίδα της ορθόδοξης πίστης.

Η δυνατότητα του Πατριαρχείου επίσης να παραχωρεί προνόμια και ατέλειες στις μοναστικές κοινότητες, και κυρίως στις γνωστές ως σταυροπήγια, είχε ως αποτέλεσμα την απολαβή μιας αυτονομίας και την ανάπτυξη μιας τέχνης μέσα από την οποία εκφράστηκε και η επίσημη εκκλησία. Η αυτονομία αυτή ήταν πιο εφικτή για τα μοναστήρια τα κτισμένα σε δύσβατες και απρόσιτες περιοχές, μακριά από κεντρικούς δρόμους και αστικά κέντρα, όπου ο έλεγχος αντίθετα ήταν ιδιαίτερα αυστηρός. Αν και τα θέματα των προνομίων σε επίπεδο τοπικό δεν είναι

ακόμη πολύ σαφή, ωστόσο είναι γνωστό ότι ορισμένοι ορεινοί οικισμοί και κεφαλοχώρια (χωριά Πίνδου, Πηλίου, Δυτικής Μακεδονίας) χάρη στα ιδιαίτερα προνόμια που έτυχε να αποκτήσουν παρουσίασαν μεγάλη ανάπτυξη στο εμπόριο και στη βιοτεχνία. Αποτελέσματα της άνθησης αυτής, η δημιουργία μιας προνομοιούχας τάξης, που είχε τη δυνατότητα σε ορισμένες επαρχίες και απομακρυσμένες περιοχές να διαθέτει χρήματα για την τοιχογράφηση και κατασκευή μικρών και ταπεινών ναών στην αρχή, ευρύχωρων και μεγαλόπρεπων κτισμάτων από το τέλος του 17ου αι. και εξής²⁷.

Η οικοδομική δραστηριότητα που εμφανίζεται στο μακεδονικό χώρο από το 18ο αι., συμπίπτει με μια γενικότερη οικονομική και πνευματική άνθηση του Ελληνισμού, αποτέλεσμα γεγονότων διεθνούς σημασίας, όπως οι συνθήκες Κάρολιτις (1699), Πασάροβιτς (1718) και Κιουτσούκ Καϊναρτζή (1774), που όπως είναι γνωστό είχαν επίδραση στην καλύτερη των συνθηκών διαβίωσης των υπηκόων χριστιανών.

Οι ευνοϊκές διατάξεις για το εμπόριο και τις συναλλαγές, που οι δύο πρώτες συνθήκες περιείχαν, είχαν ως αποτέλεσμα την οικονομική άνοδο, η οποία αντανακλάται με ενάργεια, τόσο στην κατασκευή των ενοριακών εκκλησιών, όσο και σε εκείνη των περίφημων μακεδονικών αρχοντικών²⁸. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η Σιάτιστα, όπου μεταξύ των ετών 1610 και 1792 κτίστηκαν πάνω από 15 εκκλησίες, χωρίς να υπολογίσει κανείς το μεγάλο αριθμό των λαμπρών της αρχοντικών²⁹. Από τις εκκλησίες αυτές ξεχωρίζουν η Αγία Παρασκευή με τις ωραιότατες τοιχογραφίες και το επίχρυσο ξυλόγλυπτο τέμπλο της και ο Προφήτης Ηλίας, γνωστός κυρίως από τις ενδιαφέρουσες απεικονίσεις των Ελλήνων φιλοσόφων στο εσωτερικό του ναού.

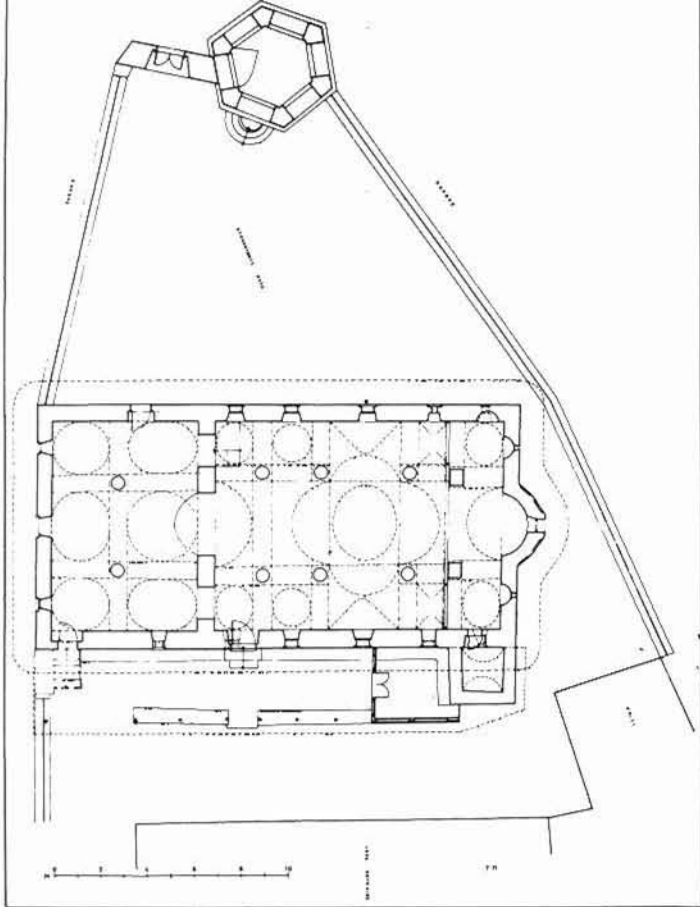
ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ

Η άνθηση της μεταβυζαντινής εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής από το 18ο αιώνα και εξής, συνδέεται με το μεγάλο αριθμό εκκλησιών που κτίζονται και την εξάπλωση της τρίκλιτης βασιλικής, φαινόμενο εξαιρετικά ενδιαφέρον για όλη τη Νότια Βαλκανική Χερσόνησο.

Οι λόγοι που υπαγόρευαν την επικράτηση του τύπου έχουν ερμηνευτεί από έγκυρους μελετητές ως προσπάθεια αναδρομής στις αυθεντικές ορθόδοξες «αρχαίες» πηγές και έχουν συσχετιστεί με τη δράση του πατριάρχη Καλλίνικου (1757-1762), ο οποίος με δάση σχετικό δικό του υπόδειγμα εφάρμοσε τον τύπο της βασιλικής σε μια σειρά ναών³⁰.

Η γενική όμως εφαρμογή του τύπου πρέπει να θεωρηθεί ως αποτέλεσμα πολλών συγχρόνως παραγόντων. Μεταξύ αυτών θα μπορούσε κανείς να αναφέρει τους κατασκευαστικούς, κοινωνικούς, λειτουργικούς, ακόμη και τους συμβολικούς. Η δυνατότητα εύκολης και γρήγορης ανέγερσης των τρίκλιτων βασιλικών, οι δημογραφικές αλλαγές και η ανακαινιστική διάθεση των χριστιανών για ευρύχωρους και καλύτερους ναούς, γεγονός που μαρτυρείται άλλωστε και από πλήθος επιγραφών, θα πρέπει να έπαιξαν βασικό ρόλο στην υιοθέτηση του τύπου. Η κατασκευή του πατριαρχικού ναού στην Κωνσταντινούπολη (1720) στον τύπο της τρίκλιτης βασιλικής –

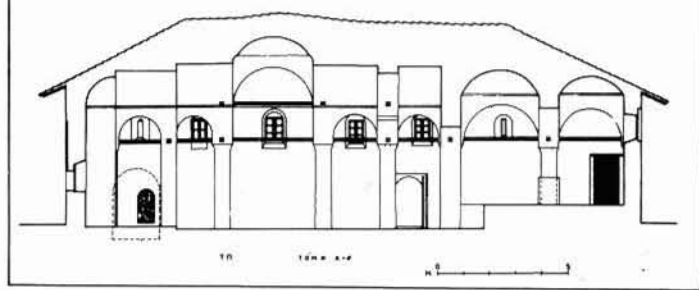
148

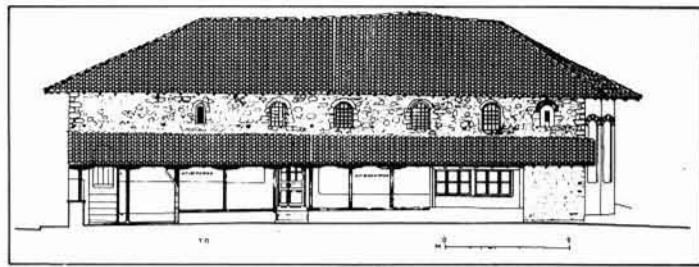
148. Ναός της Αγίας Παρασκευής στη Σιάτιστα (1677). Κάτοψη (Α. Πορτελάνος).

149. Ναός της Αγίας Παρασκευής στη Σιάτιστα (1677). Τομή κατά μήκος (Α. Πορτελάνος).

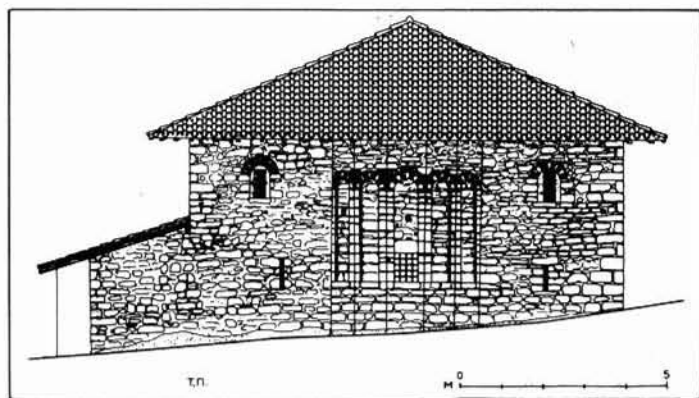
149

150

151

152

150. Ναός της Αγίας Παρασκευής στη Σιάτιστα (1677). Νότια όψη (Α. Πορτελάνος).

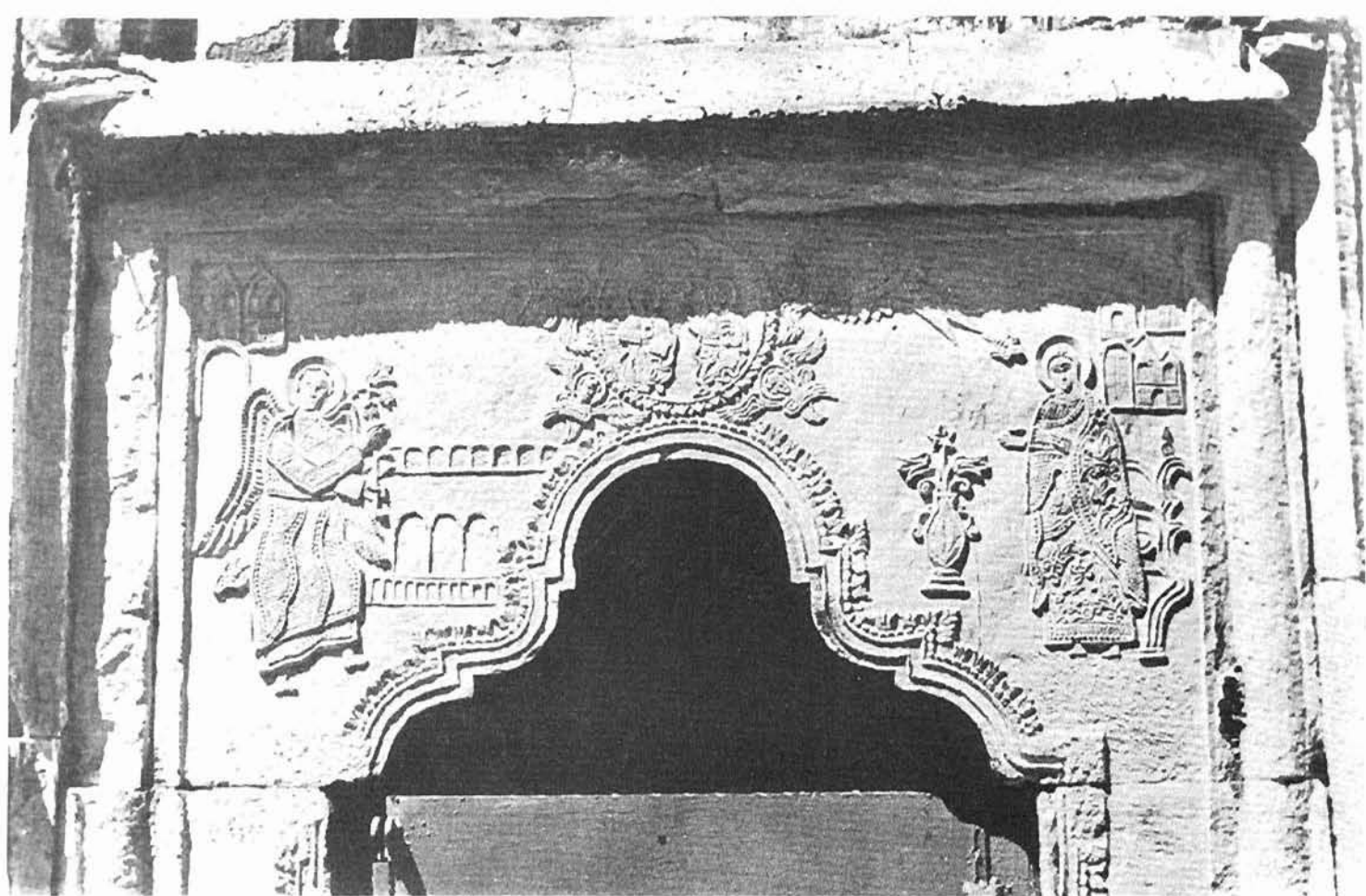
151. Ναός Αγίας Παρασκευής στη Σιάτιστα (1677).

Ανατολική όψη (Α. Πορτελάνος).

152. Αγία Παρασκευή Σιάτιστας (1677) (φωτ. Αιμ. Στεφανίδου-Φωτιάδου).

153, 154. Προφήτης Ηλίας Σιάτιστας (1701) (φωτ. Αμ. Στεφανίδου-Φωτιάδου).

155. Μονή Αγίας Τριάδας Πενταλόφου. Λιθανάγλυφα.
 156. Βάβδος. Ενοριακός ναός. Λεπτομέρεια κόγχης ιερού.
 Επιμελημένη τοιχοποιία με λαξευτούς λίθους.
 157. Μονή Αγίας Τριάδας Πενταλόφου. Λιθανάγλυφα.

κτίσμα ενός θρησκευτικού θεσμού με καθοδηγητικό ρόλο για ζητήματα πνευματικής και πολιτικής ιδεολογίας του υπόδουλου Ελληνισμού – θα πρέπει να συνετέλεσε επίσης στη διάδοση της βασιλικής³¹.

Στη Μακεδονία, σχεδόν το σύνολο των εκκλησιών κατά την όψιμη Τουρκοκρατία είναι βασιλικές μονόκλιτες ή τρίκλιτες σκεπασμένες με στέγη. Η λύση της ενιαίας στέγασης συναντιέται κυρίως στη Μακεδονία, Ήπειρο και Θεσσαλία. Οι διαφοροποιήσεις στον τρόπο κάλυψης θα οδηγήσουν στη δημιουργία ποικίλων παραλλαγών με ενδιαφέρουσες αρχιτεκτονικές λύσεις, που οφείλονται, εκτός από την επιθυμία των λαϊκών μαστόρων για πρωτοτυπία, σε παράγοντες που έχουν σχέση με τις οικονομικές δυνατότητες του τόπου, τις κλιματολογικές συνθήκες και την υπάρχουσα παράδοση της περιοχής.

Στα χρόνια αυτά εξακολουθεί να επιδιώκει, όπως και στην προηγούμενη περίοδο, η μονόκλιτη ξυλόστεγη βασιλική. Οι ναοί αυτοί – ενοριακοί ή κοιμητηριακοί – είναι μικρών διαστάσεων και εντοπίζονται σε φτωχές αγροτικές περιοχές (π.χ. ναοί Ν. Φλώρινας, Ν. Πέλλας)³². Συναντούμε ακόμη και μονόκλιτες θολοσκεπείς βασιλικές ή και με τρούλο.

Οι τρίκλιτες ξυλόστεγες βασιλικές αποτελούν την κυριότερη δημιουργία στο χώρο της θρησκευτικής αρχιτεκτονικής στα όψιμα αυτά χρόνια. Είναι κτίσματα μεγάλων διαστάσεων, τα οποία καλύπτονται από ενιαία δίρριχτη στέγη με μικρές αποτιμήσεις στις στενές πλευρές. Συνεχίζοντας την πλούσια παράδοση των βασιλικών της βυζαντινής τέχνης που στέκοταν στη θέση τους σ' όλο το μακεδονικό χώρο, τόσο σε αστικά κέντρα (Θεσσαλονίκη, Σέρρες, Έδεσσα, Καστοριά), όσο και στην ύπαιθρο (Αιανή, Σέρβια και αλλού), οι μαστοροί της Τουρκοκρατίας έρχονται να δώσουν τις δικές του συνθέσεις με διαφορετικούς συνδυασμούς υλικών και τρόπων δομής.

Χαρακτηριστικό γνώρισμα και των μεταβυζαντινών βασιλικών, ο χωρισμός σε τρία άνισα μεταξύ τους κλίτη, με ψηλότερο και φαρδύτερο πάντοτε το μεσαίο κλίτος. Ο διαχωρισμός γινόταν με δύο σειρές κιόνων – ή και πεσσών σε μερικές περιπτώσεις (Προφήτης Ηλίας Σιάτιστας 1701)³³. Οι τοξοστοιχίες στηρίζονται σε ξύλινους κορμούς, επενδεδυμένους με μπαγδατί και επιχρισμένους, τεχνική που χρησιμοποιείται και για τη διαμόρφωση των τόξων, ακόμη και της θολωτής ψευδοροφής του κεντρικού κλίτους. Η οροφή των ναών, είτε εμφανής ξυλοκατασκευή είτε επίπεδη με ξυλόγλυπτο ταβάνι ή θολωτή ψευδοροφή με γύψινες διακοσμήσεις ή τοιχογραφίες, είναι αυτή που διαφοροποιεί τα μεταβυζαντινά κτίσματα από εκείνα των προηγούμενων εποχών. Γενικά η χρήση του ξύλου, τόσο για τη δομή του ναού όσο και τη διαμόρφωση του εσωτερικού χώρου, αποτελεί το στίγμα της μεταβυζαντινής αρχιτεκτονικής.

Ο νάρθηκας, απαραίτητο στοιχείο των βασιλικών, βρίσκεται κατά κανόνα στη δυτική πλευρά του ναού, ενώ υπάρχουν και περιπτώσεις όπου ελλείπει εντελώς, όπως στα μεταβυζαντινά μνημεία της Θεσσαλονίκης³⁴. Πολλές φορές ο νάρθηκας έχει τη χρήση γυναικωνίτη, οπότε παρουσιάζει μια μικρή υψομετρική διαφορά από τον κυρίως ναό και φράσσεται με καφασωτά, δείγματα των οποίων μπορεί κανείς να βρει ακόμη στη θέση τους ('Αγιος Γεώργιος Περιβολίου 1760, 'Αγιος Νικόλαος Εράτυρας 1737, 'Αγιος Θεόδωρος Ξηροποτάμου 1815)³⁵.

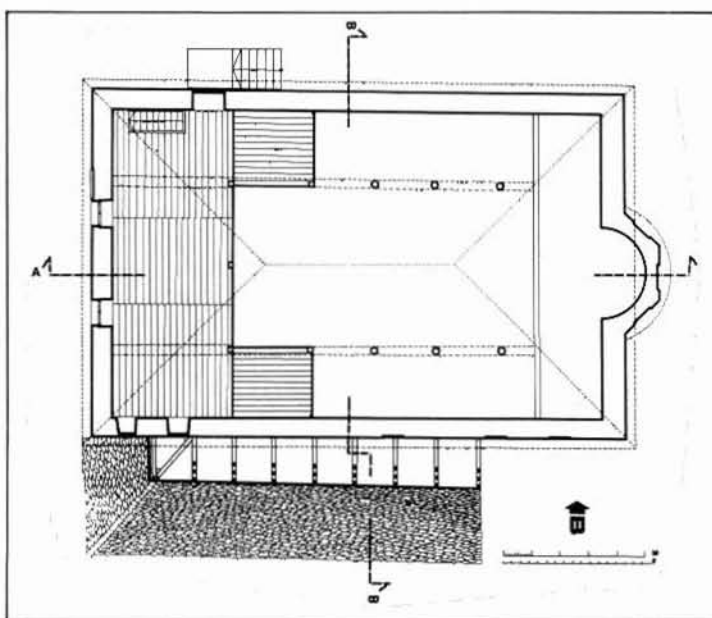
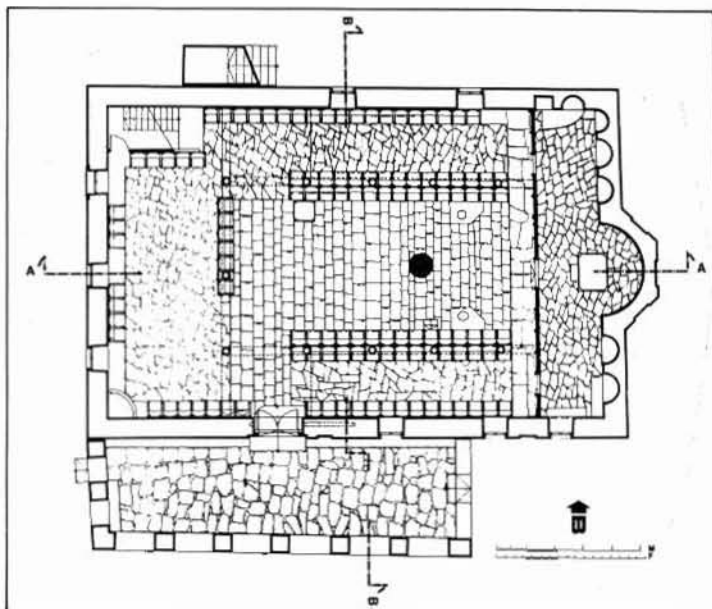
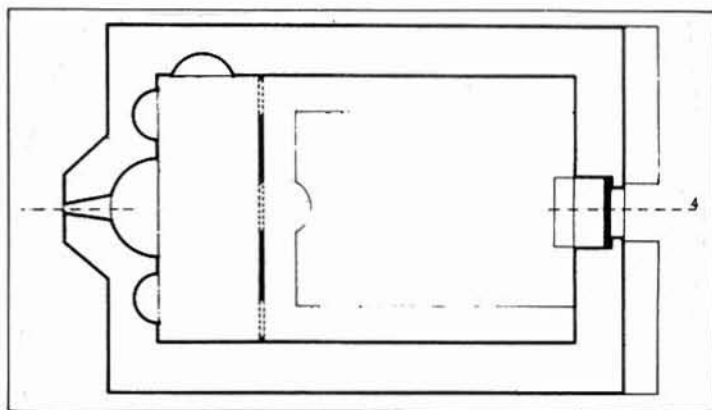
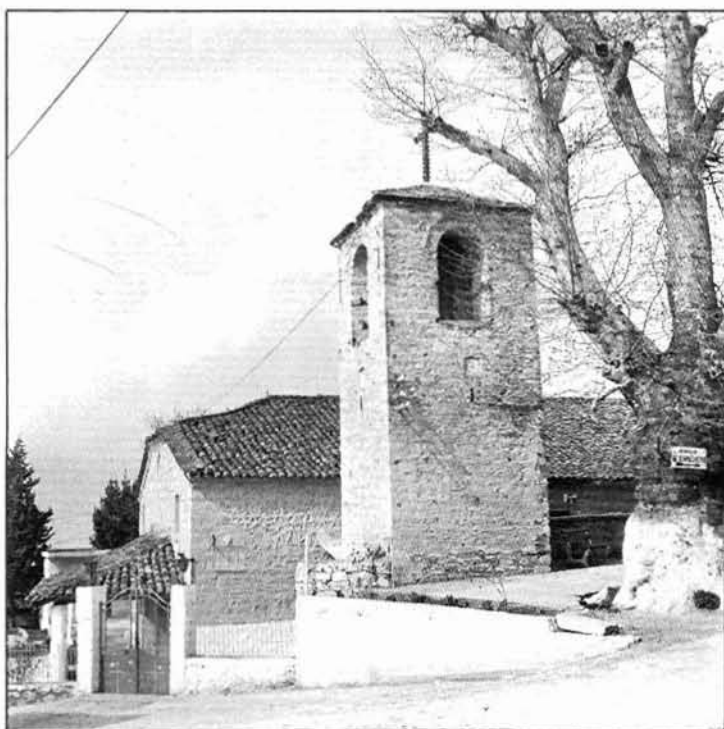
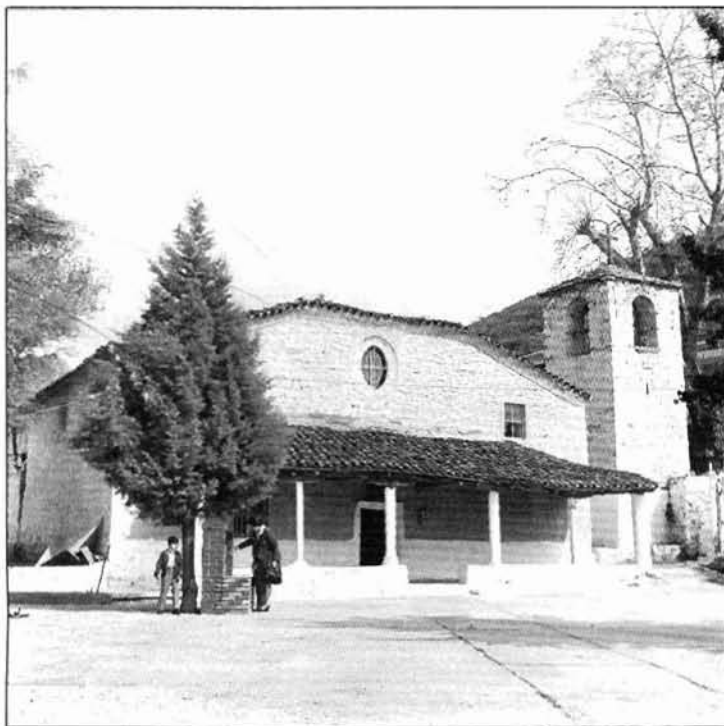
Ο γυναικωνίτης, ενδιαφέρον αρχιτεκτονικό στοιχείο των όψιμων βασιλικών, διαμορφώνεται σε πλήρη όροφο, όταν το ύψος του ναού το επιτρέπει. Συνήθως καταλαμβάνει το δυτικό μέρος ή διεισδύει στα πλάγια κλίτη, σε σχήμα Π, στις κιονοστοιχίες των οποίων στηρίζεται ['Αγιος Αθανάσιος Κάστρου Θάσου (1804), 'Αγιος Αθανάσιος στο Λιβάδι (1819), 'Αγιος Δημήτριος Αετοχωρίου (1842)]³⁶. Η στήριξη του γυναικωνίτη σε ξύλινους προδόλους κατά μήκος των εξωτερικών τοίχων είναι λύση όχι τόσο συχνή, και κατάγεται από την αστική αρχιτεκτονική, όπου κατ' εξοχήν είχε εφαρμοστεί.

Στα μνημεία της εποχής αυτής ο γυναικωνίτης αποτελεί στοιχείο που γίνεται αντικείμενο καλλιτεχνικής έκφρασης, με την ποικιλία των λύσεων που γνωρίζει σε θέματα διαμορφώσεων της κάτοψης, των στηθαίων και των καφασωτών. Στο μέρος αυτό παρέμεναν οι γυναίκες για να αποφεύγουν, όπως συνήθως λέγεται, τα ανδρικά βλέμματα. Αλλά, όπως αφήνεται να εννοηθεί από το δημοτικό τραγούδι, το αριστερό κλίτος της εκκλησίας, προοριζόταν επίσης για αυτές³⁷.

Καινούργιο αρχιτεκτονικό στοιχείο των όψιμων μεταβυζαντινών βασιλικών αποτελεί η εμφάνιση και η γενικευμένη χρήση του χαγιατιού, ουσιαστικό τυπολογικό και μορφολογικό στοιχείο και της παραδοσιακής μας αρχιτεκτονικής. Το χαγιατί, η ξύλινη ή πέτρινη κτιστή στοά που περιβάλλει το ναό από τις δύο πλευρές συνήθως (νότια και δυτική) και σπανιότερα από τη δύση, έρχεται να προσδώσει μια εντελώς νέα αίσθηση και γραφικότητα στα ταπεινά εν γένει κτίσματα της Τουρκοκρατίας. Στοιχείο χρηστικό και ταυτόχρονα πλαστικό δημιουργεί μια εντελώς αρμονική κλιμάκωση όγκων και δυνατότητα εξαιρετικής επικοινωνίας ανάμεσα σε κλειστούς και υπαίθριους χώρους ('Αγιος Αχίλλειος Πενταλόφου 1742, Αρχάγγελος Μιχαήλ Μαργαρίτας 1850)³⁸.

Οι ενιαίες ξύλινες στέγες των εκκλησιών, σκεπασμένες με σχιστόπλακες ή κεραμίδια, με αποτιμήσεις ή χωρίς, παραμένουν το κυρίαρχο στοιχείο της εξωτερικής δομής ('Αγιος Νικόλαος Ελευθερούπολης 1759, 'Αγιος Δημήτριος Ξιφιανής 1857)³⁹.

Το μεγαλύτερο βέβαια ενδιαφέρον των λαϊκών

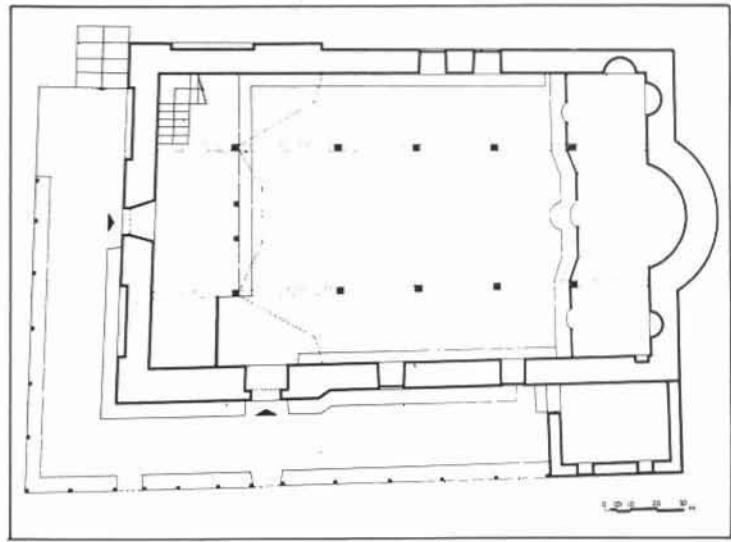
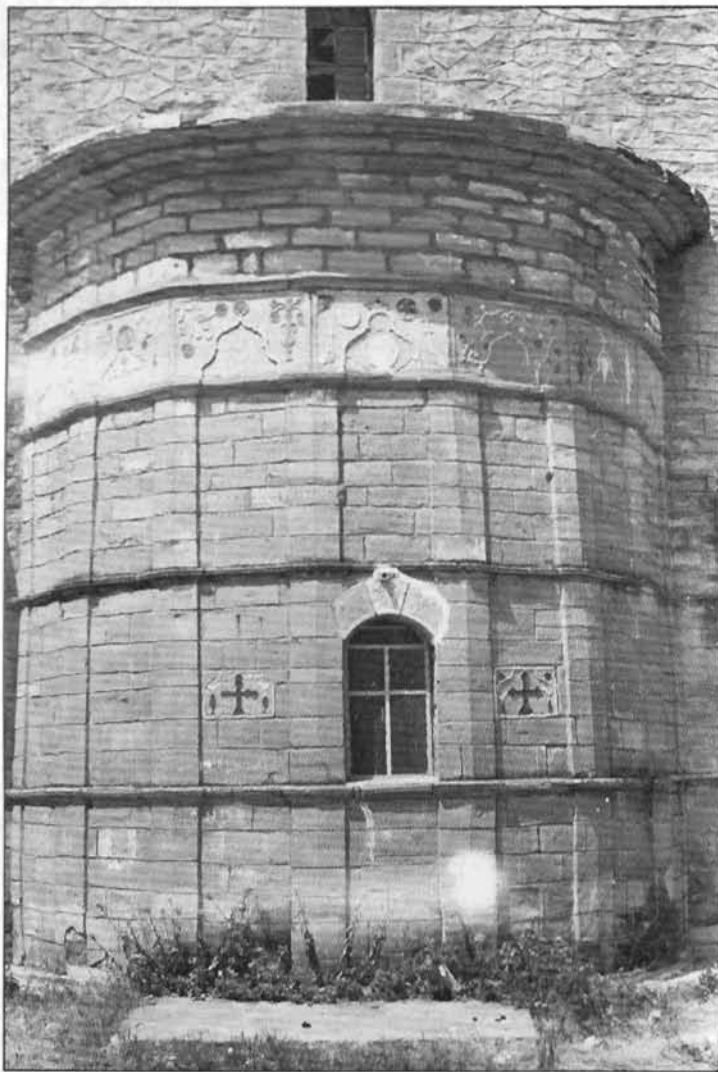
158. Μονή Αγίας Τριάδας στο Πεντάλοφο (Ζουπάνι), 1800. Νότια όψη (Ρ. Λεωνιδοπούλου-Στυλιανού).

159, 160. Άγιος Γεώργιος Χορτιάτης. (Αρχείο Ιστορίας της Αρχιτεκτονικής ΑΠΘ).

161. Ναός Γεννήσεως της Θεοτόκου στο Νησί του νομού Πέλλας (1741). Κάτοψη (Ν. Μουτσόπουλος).

162. Ναός Αγίου Αθανασίου στο Κάστρο Θάσου (1804). Κάτοψη (Σ. Αγγελούδη).

163. Ναός Αγίου Αθανασίου στο Κάστρο Θάσου (1804). Κάτοψη γυναικωνίτη (Σ. Αγγελούδη).

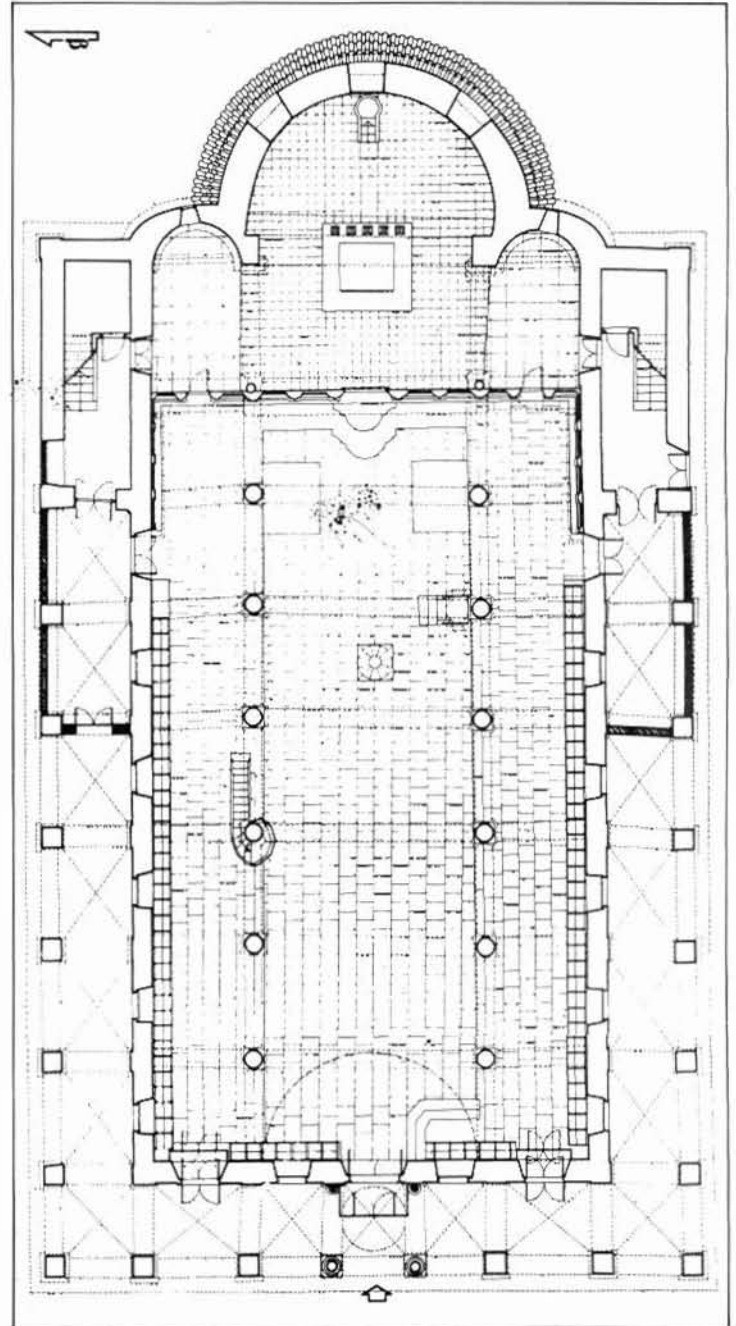

164. Άγιος Αθανάσιος Πενταλόφου. Κόγχη.

165. Ναός Αγίου Αθανασίου στο Πενταπλάτανο του νομού Πέλλας (1700;, 1867). Κάτοψη (Ν. Μουτσόπουλος).

166. Άγιος Αθανάσιος Πενταλόφου. Λεπτομέρεια κόγχης.

167. Ναός του Αγίου Μηνά στη Θεσσαλονίκη (1852). Τομή κατά μήκος. (Μ. Καμπούρη).

168. Ναός του Αγίου Μηνά στη Θεσσαλονίκη (1852). Κάτοψη (Μ. Καμπούρη).

169. Άγιος Μηνάς. Γενική άποψη του εσωτερικού του ναού.

κατασκευαστών προσελκύουν οι κόγχες του ναού και μεμονωμένα αρχιτεκτονικά μέρη (τρούλοι, χοροί, θυρώματα), όπως και στα βυζαντινά χρόνια. Στην περίοδο της Τουρκοκρατίας η τάση αυτή γενικεύεται και η διακόσμηση των κογχών με τυφλά αφιδώματα, ημικυκλικά τόξα ή τόξα διπλής καμπυλότητας γίνεται ο κανόνας (Άγιος Αθανάσιος Πενταλόφου 1816, Αγία Τριάδα Πενταλόφου 1800, Νέα Παναγία Θεσσαλονίκης 1727)⁴⁰.

Οι συνήθειες τρόποι κατασκευής των ναών είναι η απλή αργολιθοδομή ή η χοντρολαξευμένη τοιχοποιία που καλύπτονται με επίχρισμα και οι επιμελημένες τοιχοποιίες από λαξευτούς πωρόλιθους.

Στενά δεμένη με τους τρόπους και τα υλικά δομής των εκκλησιών είναι η τέχνη της λιθογλυπτικής, γεγονός εξαιρετικής σημασίας για την τέχνη της εποχής, γιατί δίνει μια νέα δυνατότητα καλλιτεχνικής έκφρασης και ζωογόνησης των λιτών όψεων των ναών. Από τα μέσα του 18ου αι. αρχίζει μια λαμπρή περίοδος της λιθογλυπτικής, η οποία στο τέλος του αιώνα αποκτά ξεχωριστές διαστάσεις για τη Δ. Μακεδονία και ιδιαίτερα την περιοχή του Πενταλόφου, το παλιό Ζουπάνι. Χαρακτηριστικό παράδειγμα τα λιθανάγλυφα της μονής Αγίας Τριάδας Πενταλόφου (1800), έργο του λαϊκού καλλιτέχνη Μίλιου Ζουπανιοπολίτη, γνωστού κυρίως από το έργο του σε εκκλησίες του Πηλίου⁴¹. Οι λιθογλύφοι, γνωστοί και ως πελεκάνοι, ήταν ειδικευμένοι τεχνίτες οι οποίοι, ακολουθώντας τα ισνάφια των κτιστάδων, κεντούσαν κυριολεκτικά πάνω στην πέτρα επιγραφές, υπέρθυρα και άλλα ανάγλυφα, που ενσωματώνονταν στις εξωτερικές όψεις και κυρίως στις κόγχες του ιερού. Τις πρωτόγονες μορφές των λιθανάγλυφων, με τον πηγαίο αυθορμητισμό και την αφέλεια, την αγάπη για τη λεπτομέρεια, και τη διακοσμητική διάθεση, τα λουλούδια με τα βάζα, τα πουλιά και άλλα θέματα, τα συναντούμε από το τέλος του 18ου αι., όλο και πιο συχνά, και σε μνημεία άλλων περιοχών. (Άγιος Γεώργιος Χορτιάτη 1835, Αγία Μαρίνα Ρεντίνας, μέσα 19ου αι., Άγιος Δημήτριος Αθύτου 1858, Άγιος Αθανάσιος Παλιού Μυλότοπου 1800, 1842)⁴².

Τα δάπεδα των εκκλησιών, στρωμένα με μικρές και μεγάλες ορθογώνιες πλάκες ή σχιστόπλακες, παραμένουν στο σύνολό τους λιτά. Βέβαια δε λείπουν και τα παραδείγματα με περίτεχνες συνθέσεις, όπως ομφάλια με δικέφαλους αετούς, γεωμετρικά σχήματα κ.ά. (Προφήτης Ηλίας Σιάτιστας 1701)⁴³.

Παράλληλα με την τρίκλιτη ξυλόστεγη βασιλική που αποτελεί κυρίαρχη επιλογή για τους μεγάλους ενοριακούς ναούς των οικισμών, δείγματα της οποίας δρiscονται διάσπαρτα σε όλο το μακεδονικό χώρο, εμφανίζεται και ο τύπος της τρίκλιτης θολωτής βασιλικής σε ορεινά κυρίως χωριά της Δ. Μακε-

δονίας. Ο Άγιος Αχίλλειος Πενταλόφου (1742) και ο Άγιος Αθανάσιος (1816) στο ίδιο χωριό, που συνδυάζουν την ημικυλινδρική καμάρα με φουρνικά, προσφέρουν τα καλύτερα δείγματα του είδους⁴⁴. Στην ίδια περιοχή, κλασσικό δείγμα θολωτής βασιλικής με σταυροειδή διάταξη των θόλων, αποτελεί ο ναός της Αγίας Παρασκευής στη Σιάτιστα (1677) και η Κοίμηση της Θεοτόκου στη Σκοτίνα⁴⁵.

Αξίζει να θυμίσουμε επίσης ότι ο αγιορείτικος τύπος εξακολουθεί να εφαρμόζεται σε καθολικά μοναστηριών. Αντιπροσωπευτικά δείγματα, όχι μόνο μοναστηριακής ναοδομίας αλλά και λιθογλυπτικής τέχνης, όπως είδαμε παραπάνω, αποτελούν οι μονές Αγίας Τριάδας Πενταλόφου (1800) και Παναγίας Μπουνάσιας (1816)⁴⁶. Ωστόσο, καινοτομία των όψιμων χρόνων της Τουρκοκρατίας, θα πρέπει να θεωρηθεί η επιλογή και άλλων τύπων ναών για την κατασκευή καθολικών. Η τρίκλιτη βασιλική – ξυλόστεγη ή θολωτή – σε συνδυασμό με χαρακτηριστικά του αθωνικού τύπου (τρούλο, πλευρικούς χορούς), συναντιέται σε σημαντικά κτίσματα μονών. Ανάμεσα στα γνωστά παραδείγματα αναφέρουμε την ξυλόστεγη βασιλική της Παναγίας Κλεισούρας (1813), την ξυλόστεγη με πλευρικούς χορούς βασιλική του Αγίου Αθανασίου στην Εράτυρα (1797) που αναφέραμε παραπάνω, καθώς και τη θολωτή βασιλική με τρούλο της μονής Πέτρας στον Όλυμπο (1754)⁴⁷.

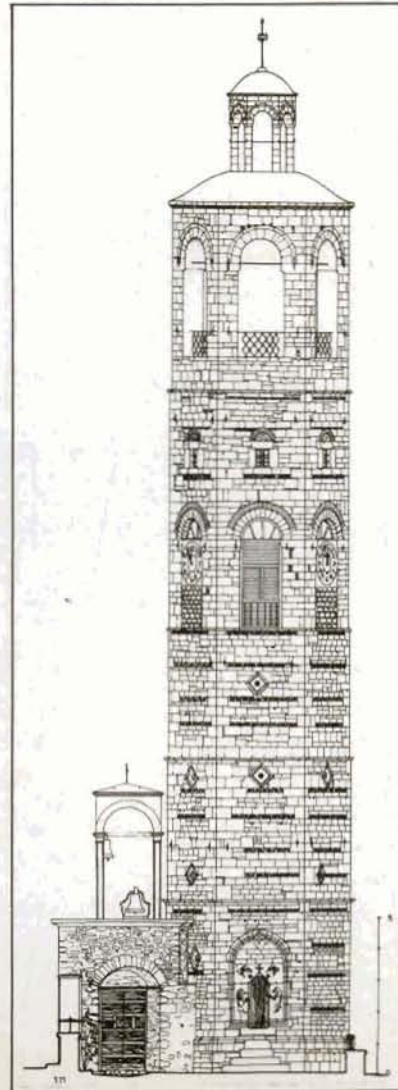
Σε αντίθεση με την εξωτερική εμφάνιση των μεταβυζαντινών εκκλησιών, με τις χαμηλές αναλογίες και τις λιτές όψεις, ερχόταν το εσωτερικό τους, με το θαυμάσιο ξυλόγλυπτο διάκοσμο και το πλούσιο εικονογραφικό πρόγραμμα. Από τα αντικείμενα ξυλογλυπτικής τέχνης, βασική λειτουργική συμπλήρωση κάθε μεταβυζαντινού ναού, έχει διασωθεί ένας εξαιρετικά μεγάλος αριθμός τέμπλων, που αποτελούν δείγματα όχι απλώς καλλιτεχνικής δεξιοτεχνίας, αλλά και πολύ συνθετότερης δημιουργίας. Στην ίδια τεχνική με το τέμπλο είναι δουλεμένα και τα άλλα εκκλησιαστικά έπιπλα: άμβωνες, δεσποτικοί θρόνοι, αναλόγια και στασίδια πολλές φορές. Εκτός όμως από τα ολόγλυφα ξύλινα τέμπλα, συναντούμε και τα ζωγραφιστά – αριστοτεχνικός συνδυασμός ξυλογλυπτικής και ζωγραφικής⁴⁸. Στις ζωγραφικές συνθέσεις κυριαρχούν απόψεις φανταστικών και πραγματικών πόλεων, τοπία, λίμνες, ποτάμια, άνθη και φρούτα, απεικονίσεις που θα μπορούσαν να θεωρηθούν εκλαϊκευμένες εφαρμογές του όψιμου μπαρόκ-ροκοκό της Κεντρικής Ευρώπης. Τα θέματα, κοινά σχεδόν σε όλα τα αρχοντικά, ακόμη και σε αρχονταρίκια, τράπεζες, ηγουμνεία, τούρκικα δημόσια κτίρια και τζαμιά, δείχνουν τη σχέση εκκλησιαστικής και αστικής τέχνης. Από τα μέσα του 19ου αι. γίνεται ευρύτερη χρήση της ζωγραφικής στα εκκλησιαστικά κτίσματα με την εισαγωγή θεμάτων της

170. Κοίμηση Θεοτόκου Γιαννιτσών. Νότια πλευρά με το περιστύλιο και το καμπαναριό.

171. Αγία Μαρίνα Ρεντίνας. Βόρεια όψη. (9η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων).

172. Αρναία.
Κωδωνοστάσιο ενοριακού
ναού και Δημοτικό
Σχολείο.

174

173. Κωδωνοστάσιο
του ενοριακού
ναού της Αρναίας.

174. Αγία Παρασκευή
Σιάτιστας.
Καμπαναριό (1862).
Νοτιοδυτική όψη.

176

175, 176. Ναός Αγίου Νικολάου
Αιανής, Κοζάνης. (Αρχείο Ιστορίας
της Αρχιτεκτονικής Α.Π.Θ.)

κοσμικής τέχνης στη διακόσμηση όψεων και γείσων των εκκλησιών (Ενοριακός ναός Συκιάς Χαλκιδικής 1819, 1861 και εξωνάρθηκας και καμπαναριό της μονής Τιμίου Προδρόμου Σερρών 1849)⁴⁹. Αναπόσπαστα δεμένα με την εσωτερική ξυλόγλυπτη διακόσμηση ήταν και τα ταβάνια των εκκλησιών, στολισμένα με θέματα γνωστά και από τα αρχοντικά. Στο κέντρο της σύνθεσης, που αποτελούνταν από «μπλακωτά» σχέδια ή λεπτές πήχες σε γεωμετρικούς σχηματισμούς, πρόσβαλε συνήθως ιδιαίτερα τονισμένο ένα ξυλόγλυπτο ομφάλιο. Συχνά στη θέση του ομφάλιου σχηματιζόταν κυκλικός ή πολυγωνικός ψευδότρουλος, στοιχείο μάλλον συμβολικό παρά κατασκευαστικό.

Η ζεστασιά του ξύλου, οι ταπεινές αναλογίες, ο περιορισμένος φωτισμός, η πνευματικότητα της ζωγραφικής και η εκφραστικότητα των φορητών εικόνων δημιουργούσαν στα εσωτερικά των ναών της Τουρκοκρατίας μια υποδλητική και κατανυκτική ατμόσφαιρα, μια αίσθηση ηρεμίας και συγκέντρωσης που είχαν τόση ανάγκη οι ραγιαδες Χριστιανοί.

Από τα μέσα του 19ου αι., η εκκλησιαστική αρχιτεκτονική γνωρίζει μια ανανέωση, αποτέλεσμα της τάσης εκσυγχρονισμού της οθωμανικής αυτοκρατορίας, αλλά και της ευχέρειας δράσης που είχαν αποκτήσει οι διάφορες εθνικοθρησκευτικές κοινότητες μετά το 1856 (έτος καθιέρωσης του Χάτι Χουμαγιούν), σχετικά με την επισκευή ή την ανέγερση εκκλησιών, κοινοτικών κτιρίων, εκπαιδευτηρίων, νοσοκομείων κ.ά.

Είναι γνωστό ότι στα δύσκολα χρόνια της σκλαβιάς οι Χριστιανοί δεν είχαν δικαίωμα να κτίζουν νέους ναούς, ενώ η επισκευή των παλαιών απαιτούσε ειδική άδεια. Ωστόσο, με γενναιόδωρες προσφορές στο Σουλτάνο και στις επαρχιακές αρχές, οι πιστοί κατάφεραν να ξεπερνούν τα εμπόδια, και είναι συχνές οι αναφορές σε παραβάσεις του νόμου που απαγόρευε την ίδρυση νέων εκκλησιών και την επισκευή παλαιών⁵⁰. Τα ορεινά χωριά και όσα βρίσκονταν έξω από τα κέντρα της οθωμανικής εξουσίας δρούσαν με μεγαλύτερη ελευθερία, ενώ παντού αλλού εξασφάλιζαν τις άδειες και τη σιωπή των τοπικών αρχών με δώρα. Αξίζει να σημειωθεί ότι σε περιοχές απομακρυσμένες από τα στρατιωτικά και πολιτικά κέντρα της τουρκικής διοίκησης παρατηρούνται, ήδη από το τέλος του 18ου αι., όπως είδαμε παραπάνω, αξιόλογα εκκλησιαστικά κτίσματα (Άγιος Αθανάσιος Γρίδας Παιονίας 1801, Μεγάλη Παναγία Σαμαρίνας 1816, ενοριακός ναός της Γαλάστιας 1813)⁵¹.

Σύμφωνα όμως με το Χάτι Χουμαγιούν της 18ης Φεβρουαρίου του 1856, που υποσχόταν θρησκευτική ελευθερία και προστασία των μη μουσουλμάνων υπηκόων, το σχέδιο των νέων εκκλησιών έφτανε να

υποβληθεί μόνο στην Πύλη, η οποία και ήταν υποχρεωμένη να το εγκρίνει αμέσως με αυτοκρατορικό διάταγμα. Αρνητική απάντηση αναμενόταν σε περίπτωση διοικητικών κωλυμάτων⁵².

Έτσι, από τα μέσα του 19ου αι. μέχρι την απελευθέρωση αναπτύσσεται μία εκκλησιαστική αρχιτεκτονική στην οποία από άποψη τυπολογίας κυριαρχεί επίσης η τρικλιτη βασιλική, σε διάφορες παραλλαγές, εμπλουτισμένη με στοιχεία από την αστική αρχιτεκτονική αλλά και τα σύγχρονα αρχιτεκτονικά ρεύματα.

Στα μνημεία της ύστερης αυτής φάσης, το νέο μορφολογικό στοιχείο αποτελεί η εξωτερική κτιστή στοά που έχοντας αποκτήσει μεγαλύτερη βαρύτητα και όγκο, εξελίσσεται σε δομικό στοιχείο του ναού. Η κτιστή στοά, είτε καταλαμβάνει μόνο τη δυτική όψη (Θεοτόκος Νάουσας 1833, Άγιος Γεώργιος στο Οχυρό 1880)⁵³, είτε περιτρέχει σε σχήμα Π τις τρεις πλευρές, βρίσκεται σε άμεση σχέση με το γυναικωνίτη, που του επιτρέπει μεγαλύτερες διαστάσεις και αισθητή ανάταση. Αποτέλεσμα της σύνθεσης αυτής είναι τα ευρύχωρα εσωτερικά των ναών, που σε συνδυασμό με τα πολλά και μεγάλα παράθυρα δημιουργούν στο εσωτερικό μια άλλη αίσθηση μεγαλοπρέπειας και αρχοντιάς. Άριστα δείγματα της ανανεωτικής αυτής τάσης αποτελούν ναοί αστικών και ημιαστικών κέντρων του μακεδονικού χώρου, όπως ο Άγιος Μηνάς Θεσσαλονίκης (1852), η Κοίμηση της Θεοτόκου Γιαννιτσών (1867), ο Άγιος Γεώργιος Γουμένισσας (1863) κ.ά., μνημεία χρονολογημένα στα 1860-1870, τη «χρυσή δεκαετία» της οικονομικής ανάπτυξης του μακεδονικού χώρου⁵⁴.

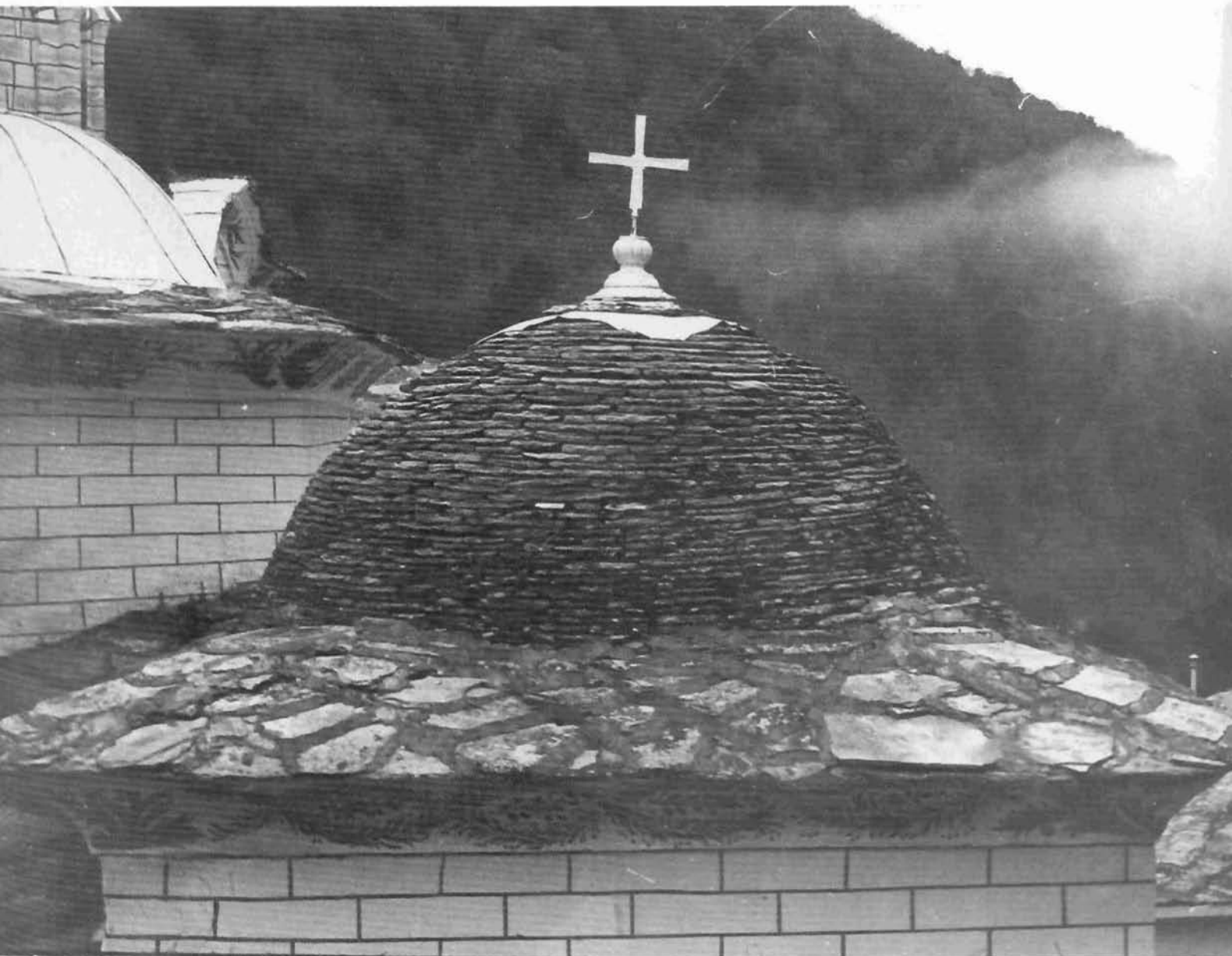
Η γένεση του νέου τύπου της βασιλικής με περιστύλιο, οργανικά δεμένο με τον πυρήνα του ναού, μπορεί να οφείλεται σε λόγους καθαρά κατασκευαστικούς, δηλαδή στην επιδίωξη μεγαλύτερης σταθερότητας έδρασης, ή σε δημογραφικά αίτια (αύξηση πληθυσμού των αστικών κέντρων).

Αλλά και στο εσωτερικό των ναών δημιουργείται νέο ύφος σε σχέση με παραδείγματα προηγούμενων περιόδων. Οι αλλαγές εντοπίζονται στο χώρο της ζωγραφικής, όπου παρατηρείται κατάργηση των τοιχογραφημένων συνόλων. Τη θέση τους παίρνουν μεμονωμένες παραστάσεις, κυρίως μεγάλες εικόνες ή ελαιογραφίες, μορφές ευαγγελιστών μέσα σε γύψινα πλαίσια, ή γύψινες διακοσμήσεις στις ψευδοκαμάρες, για να περιοριστούμε στις πιο ενδεικτικές αλλαγές, οι οποίες δηλώνουν τη σταθερή απομάκρυνση από την παράδοση⁵⁵.

Από την τελευταία αυτή φάση της εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής στη Μακεδονία θεωρείται σκόπιμο να αναφερθούν και άλλοι τύποι ναών που επιδιώκουν όπως: σταυροειδείς εγγεγραμμένοι (Άγιος Γεώργιος στον Κριθαρά, 6' μισό 19ου αι.), βασιλικές

177, 178. Ναός Ταξιαρχών Αιανής
Κοζάνης. (Αρχείο Ιστορίας της
Αρχιτεκτονικής Α.Π.Θ.)

179. Μονή Εικοσιφοίνισσας. Τυφλός τρούλος από το ΒΑ παρεκκλήσι του Καθολικού. (Αρχείο Ιστορίας της Αρχιτεκτονικής Α.Π.Θ).

με τρούλο (Άγιος Δημήτριος στην Άθυτο 1859, Άγιος Δημήτριος στο Νευροκόπι 1866), και το θαυμάσιο παράδειγμα της Αγίας Μαρίνας στη Ρεντίνα (μέσα του 19ου αι.), του οποίου ο κεντρικός χώρος σκεπάζεται με τρούλο αριστοτεχνικά καλυμμένο με σχιστόπλακες⁵⁶. Πρόκειται για κτίσμα που αποτελεί ένα από τα τελευταία δείγματα αρχιτεκτονικής σύνθεσης με βάση αγιορείτικα και ηπειρωτικά πρότυπα.

Εκτός από την εξωτερική κτιστή στοά, τις μεγαλύτερες διαστάσεις των ναών, τα πολλά και μεγάλα παράθυρα, τις επιμελημένες τοιχοποιίες, ένα άλλο καινούργιο αρχιτεκτονικό στοιχείο αυτής της περιόδου είναι η εμφάνιση των καμπαναριών, η χρήση των οποίων ήταν απαγορευμένη έως τότε. Με τη μορφή τετραγωνικού ή οκταγωνικού πύργου, τις επιμελημένες τοιχοποιίες και τις ωραίες αναλογίες, υπερέχουν πολλές φορές σε τέχνη από τα κυρίως εκκλησιαστικά κτίσματα. Σε αντίθεση με τον ήρεμο οριζόντιο όγκο της εκκλησίας, τα καμπαναριά υψώνονταν δυναμικά με τη μορφή διάτρητου πολύροφου κτίσματος, συμβόλου κάθε πόλης και χωριού.

Τα κωδωνοστάσια, είτε ελεύθερα στο χώρο (Κωδωνοστάσιο Παναγίας Γοργοπηκίου Θεσσαλονίκης 1867, εξαγωνικό κωδωνοστάσιο Αγίας Παρασκευής Σιάτιστας 1862)⁵⁷, είτε σε άμεση γεινίαση με τα σχολικά κτίρια, όπως συνήθως συνέβαινε (κωδωνοστάσιο Αρναίας 1872), είτε ενσωματωμένα στο ογκομετρικό περίγραμμα του ναού (Άγιος Γεώργιος Γουμένισσας 1863, Άγιος Δημήτριος Αθύτου 1859), ή αξονικά τοποθετημένα στην είσοδο (ναός Ταξιαρχη στο Ακρινό 1884)⁵⁸, αποτελούν δείγματα προόδου και σχετικής ελευθερίας του διαρκώς ανερχόμενου Ελληνισμού.

Οι εκκλησίες σύμφωνα με ένα μεγάλο αριθμό επιγραφών που έχει διασωθεί πάνω στα ίδια τα μνημεία, χτιζόταν με έξοδα των ενοριτών, ή με δωρεές. Οι επιγραφές, είτε γραπτές, είτε δοσμένες με κεραμικό διάκοσμο, επιβίωση βυζαντινής παράδοσης, είτε σκαλισμένες σε λαξευτούς πωρόλιθους, δίνουν πολύτιμες πληροφορίες για τους κτήτορες, τους τεχνίτες, τη διάρκεια κατασκευής των ναών, τις πρωτοβουλίες των ενοριτών και του κλήρου, ακόμη και για το επίπεδο της παιδείας των Ελλήνων στα χρόνια της σκλαβιάς⁵⁹.

Από τη μελέτη των μέχρι τώρα γνωστών παραδειγμάτων μεταβυζαντινής αρχιτεκτονικής στη Μακεδονία, γίνεται φανερό ότι στους πρώτους αιώνες της τουρκοκρατίας, πρωταρχικός παράγοντας διατήρησης της θρησκευτικής συνείδησης υπήρξε η εκκλησία, με πρωτοβουλία και συνδρομή της οποίας, καθώς και πλούσιων χορηγών, κτίστηκαν οι μονές και οι ναοί της. Από το 18ο αι. ο ρόλος της Εκκλησίας στον τομέα της ναοδομίας μειώνεται συνεχώς, γεγονός που παρατηρείται και στο χώρο της παιδείας. Η φροντίδα για την ανέγερση, ανακαίνιση ή διακόσμηση των ναών περνά στα χέρια χορηγών, φορέων ή κοινοτήτων που έχουν τη δύναμη να διαμορφώνουν τα πράγματα μέσα στην ελληνική κοινωνία⁶⁰. Από το 19ο αι. και εξής, την επιστασία και δαπάνη του έργου αναλαμβάνουν οι εκκλησιαστικές επιτροπές μαζί με τους ενορίτες⁶¹. Φορείς της νέας αρχιτεκτονικής είναι τα περίφημα ισνάφια των μαστόρων, στις ομαδικές μετακινήσεις των οποίων οφείλεται και η μεγάλη διάδοση κοινών μορφολογικών και κατασκευαστικών στοιχείων⁶².

Η εκκλησιαστική αρχιτεκτονική στη Μακεδονία μετά την Άλωση παρέχει μια εικόνα πολυμέρειας. Χαρακτηρίζεται από γοητευτικές επιμέρους ενότητες, κατασκευαστικές επινοήσεις, ευρηματικές λύσεις στη χρήση και στα υλικά δομής, που συντελούν στο να διακρίνεται σε μια σειρά ημιανεξάρτητων τοπικών φαινομένων, με κύριο όμως στοιχείο την ενότητα του ύφους. Στο χώρο της Μακεδονίας συνυπάρχουν μνημεία πλούσια και σπουδαία με απέρριτα και μικρά· όπως επίσης μνημεία που μαρτυρούν τις ξένες επιδράσεις μαζί με άλλα που φανερώνουν τις σχέσεις τους με την ανώνυμη ή την αστική αρχιτεκτονική. Κύριο γνώρισμά τους η εναρμόνιση με το φυσικό περιβάλλον και η σαφήνεια των αρχιτεκτονικών στοιχείων τους.

Η αισθητική σημασία των μεταβυζαντινών εκκλησιών συλλειτουργεί με την έκφραση της ορθόδοξης πνευματικότητας και με το ενδιαφέρον τους από την άποψη της κοινωνικής ιστορίας, καθώς αποτέλεσαν τους πόλους γύρω από τους οποίους οργανώθηκε σε όλες τις μορφές του ο συλλογικός βίος του υπόδουλου Ελληνισμού.

286. Χατζηδάκης, ό.π., 457, Grabar, 49-56, ειχ. 47-62.
 287. Θησαυροί, τομ. Β', 205.
 288. Djurić, Icónes, 91-93, πιν. 14-15, Χατζηδάκης, ό.π., 457-458, Grabar, 38-39, ειχ. 31-37.
 289. Χατζηδάκης, ό.π., 458, L. Bouras, The epitaphios of Thessaloniki-Byzantine museum of Athens No 685, L' Art de Thessalonique, 211-231.
 290. L. Bouras, ό.π., 231, πιν. 4, Bogdanović-Djurić-Medaković, Hilandar, 126, ειχ. 102.
 291. Bogdanović-Djurić-Medaković, Hilandar, 126, ειχ. 101, 103-105.
 292. E. N. Τσιγαρίδας, Χριστιανική Χαλκιδική, Έκθεση στον Πύργο Ουρανούπολης, 17 Ιουλίου-30 Σεπτεμβρίου 1992, 5-6, ειχ. 6.
 293. Μονή Σταυρονικήτα, 147-148, ειχ. 54.
 294. Θησαυροί, τομ. Γ', 20, Χρήστου, Άγιον Όρος, 436.
 295. Radojčić, Hilendarski diptih, Glas SAN CCXXXIV, 7, 1959, 49-54, πιν. I-XXVI, Θησαυροί, τομ. Β', 399-401, ειχ. 432-443,

- Bogdanović-Djurić-Medaković, Hilandar, 96-97, Χρήστου, Άγιον Όρος, 402.
 296. Θησαυροί, τομ. Γ', 207-209, 311-315, ειχ. 308-319.
 297. Χρήστου, ό.π., 435.
 298. Θεσσαλονίκη, 80.
 299. D. Papanikola - Bakirtzis, Palaeologan glazed pottery of Thessaloniki, Arte de Thessalonique, 193-204, της ίδιας, Serres: A glazed pottery Production Center during the Late Byzantine Period, on Ceramic. Art from Byzantine Serres, Urbana and Chicago, 1992, 21-35.
 300. Θησαυροί, τομ. Α', 44, Χρήστου, ό.π., 436.
 301. Θησαυροί, τομ. Γ', 165.
 302. Θεσσαλονίκη, 86-88.
 303. Ευ. Μηλιατζίδου-Ιωάννου, Οι καμπάνες της Θεσσαλονίκης. Πληροφορίες για τους τεχνίτες και την τέχνη τους, Μακεδονικά 12 (1972), 234-263.

Η ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΣΤΗΝ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΑΛΩΣΗ (1453 - 1912)

1. Ο Ρουμάνος Βυζαντινολόγος N. Jorga (1871-1940), στο διβλίο του «Byzance après Byzance» νέα έκδοση Βουκουρέστι 1971, υπήρξε ένας από τους κυριότερους εκφραστές αυτής της συνέχειας του Βυζαντίου στους ορθόδοξους λαούς της Βαλκανικής Χερσονήσου. (Βλέπε την ελληνική μετάφραση, Το Βυζάντιο μετά το Βυζάντιο, από τις εκδόσεις Gutenberg 1985, σ. 11, 13 με πρόλογο Ν. Σβορώνου και μετάφραση Γ. Καρά).
2. Ν.Κ. Πανταζόπουλος, Ελλήνων συσσωματώσεις κατά την τουρκοκρατίαν, Αθήναι 1958, σ. 5-20.
3. Κ. Άμαντος, «Οι προνομιοακοί ορισμοί του Μουσουλμανισμού υπέρ των Χριστιανών». Ελληνικά, IX (1936), 103-106, του ίδιου, «Η αναγνώριση υπό των Μωαμεθανών θρησκευτικών δικαιωμάτων των Χριστιανών και ο ορισμός του Σινάν Πασά», Ηπειρωτικά Χρονικά, 5 (1930), 208. Επίσης: Απ. Βακαλόπουλος, Ιστορία του Νέου Ελληνισμού Β¹ Τουρκοκρατία 1453-1669. Οι ιστορικές βάσεις της νεοελληνικής κοινωνίας και οικονομίας, Θεσσαλονίκη 1964, και του ίδιου: Ιστορία της Μακεδονίας 1354-1833, α' ανατύπωση, Θεσσαλονίκη 1992. Στα δύο θεμελιώδη αυτά έργα μπορεί να βρει κανείς όλα τα ιστορικά στοιχεία σχετικά με τη διαπραγμάτευση της μελέτης.
4. M. Manousacas, Structure Sociale de l' Hellénisme Post-Byzantin, Actes 1/2 του XVI Internationaler Byzantinisten Kongress JÖB 31/2 (1981) 791-822. Πρόσοφατα ο Δ. Κιτόλης στο διβλίο του με τίτλο, Ιστορία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας 1280-1924, Αθήνα 1988, σ. 19, ανέπτυξε τη βασική ιδέα ότι «η Οθωμανική Αυτοκρατορία όχι μόνον δεν υπήρξε μία περίοδος «400 χρόνων σκλαβιάς» για τον Ελληνισμό, αλλά, αντιθέτως, ένα λαμπρότατο οικοδόμημα της παγκόσμιας ιστορίας, στο οποίο το ρωμαϊκό πνεύμα συνεισέφερε αποφασιστικά και για την οποία οι Ρωμιοί θα έπρεπε να αισθάνονται υπερήφανοι».
5. Για τη μεταβυζαντινή αρχιτεκτονική, εκτός από τη σειρά, «Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την Άλωση» τομ. 1-3 εκδ. ΕΜΠ, βλέπε τα γενικά έργα: Α. C. Orlandos, «L' architecture religieuse en Grèce pendant la domination turque» στο L' Hellénisme Contemporain 1953, σ. 179-191 και του ίδιου: «Ein spätbyzantinischer Hallenkirchen - Typus Nordgriechenlands», JÖB 21 (1972), 209-222 ειχ. 1-13, Χ. Μπούρα, «Η εκκλησιαστική αρχιτεκτονική στην Ελλάδα μετά την Άλωση», Αρχιτεκτονικά θέματα 3 (1969), 164-172. Βλέπε επίσης Μ. Χατζηδάκης, «Μεταβυζαντινή Τέχνη 1430-1830», σ. 410-425 και Ν. Μουτσόπουλος Λαϊκή Τέχνη, σ. 426-429 (οι δύο παραπάνω μελέτες είναι δημοσιευμένες στον ίδιο τόμο, Μακεδονία 4000 χρόνια ελληνικής Ιστορίας και πολιτισμού, Αθήνα 1982. Βλέπε επίσης και τα βασικά κείμενα του Μ. Χατζηδάκη στην Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τ. Ι (1974), σ. 410-437 και τ. ΙΑ, (1975) σ. 266-269.
6. Πληροφορίες για τα χωριά και τα κεφαλοχώρια της περιοχής βλέπε: Α. Σαράντης, Τα χωριά των Γρεβενών κατά τον Κώδικα της Ι. Μονής Ζάδορδας (1622). Ημερολόγιον Δυτικής Μακεδονίας τ. Α', 1960, σ. 207-212. Μ. Καλλινδέρης, Αι συντεχνία της Κοζάνης επί τουρκοκρατίας, Θεσσαλονίκη 1958, Ιωακ. Μαρτινιανός, Η Μοσχόπολις, Θεσσαλονίκη 1957. Η διάλυση της Μοσχόπολης το 1769 είχε ως αποτέλεσμα να αναπτυχθεί το Μοναστήρι και η γύρω περιοχή του Μεγάροβου, Κρουσόβου, Τύρνοβου, Νιζόπολης, Γκόπεσι, Μαλέδιστας και η κομόπολη Βελεσά από την εγκατάσταση ελληνοφώνων και διαχόφωνων προσφύγων, θυμάτων των διωγμών των Τουρκοαλβανών.
7. Τσάλλης, Το δοξασμένο Μοναστήρι, Θεσσαλονίκη 1982 (Ανατύπωση). Ν. Σβορώνος, στον τόμο Μακεδονία 4000 χρόνια ελληνικής Ιστορίας και πολιτισμού, Αθήνα 1982, σ. 358 και για το Μελένικον βλέπε: Th. N. Vlachos, Die geschichte der byzantinischen Stadt Melenikon,

- Thessaloniki 1969, Π. Θ. Πέννας, «Συμβολή εις την Ιστορίαν του Μελένικου. Το κτηματολόγιον του Κοινού Μελένικου» Σερραϊκά χρονικά 5 (1969), 89-122.
7. Για την Κρητική Σχολή και τους Κρητικούς ζωγράφους βλέπε: Α. Ευγγόπουλος, Σχεδιάσμα ιστορίας της θρησκευτικής ζωγραφικής μετά την Άλωση, Αθήναι 1957, σ. 1-80, Μ. Χατζηδάκης, «Η μεταβυζαντινή τέχνη (1453-1700) και η ακτινοβολία της» ΙΕΕ τ.Ι, σ. 420 κ.ε. και του ίδιου, Έλληνες ζωγράφοι μετά την Άλωση, (1453-1830) 21-65, όπου και πλούσια βιβλιογραφία για το θέμα.
 8. Η Μονή Τιμίου Προδρόμου Σερρών ιδρύθηκε από το Σερραίο ιερομόναχο Ιωαννίκιο το 1275. Από το 1457 έως το 1462 μόνασε στο μοναστήρι, ο πατριάρχης Γεννάδειος ο Σχολάριος. Στη μονή επέστρεψε το 1465 και έμεινε μέχρι το θάνατό του. Εκτός από την υπάρχουσα πλούσια βιβλιογραφία για τη βυζαντινή περίοδο της μονής, τα χειρόγραφα και τα ιερά κειμήλια, για την τέχνη και αρχιτεκτονική βλέπε τις πρόσφατες μελέτες: Επισκόπου Μαξίμου Χ. Ξύδα, Το Μοναστήρι του Τιμίου Προδρόμου στις Σέρρες, Σέρρες 1988, σ. 19-101, Αγγ. Στράτη, Η Μονή Τιμίου Προδρόμου στις Σέρρες 1989, εκδ. ΤΑΠΑ, φωτ. 1-4 και Γ. Καφαντζί, Οι Σέρρες άλλοτε και τώρα. Αφιέρωμα, Θεσσαλονίκη 1985, σ. 181-192.
 9. Στη Μονή Εικοσιφοίνισσας αποσύρθηκε μετά την παραίτησή του ο πατριάρχης Διονύσιος ο Α' (1467-1472, 1489-1491) ο οποίος για τη μεγάλη του γενναϊότητα προς τη μονή αξιώθηκε τον τίτλο του «δεύτερου κτήτορα». Για κάποιες πληροφορίες βλέπε: Κ.Ε. Τσιάκας, Ιστορία της Ιεράς Μονής Εικοσιφοίνισσης Παγγαίου, Δράμα 1958 και Μ. Καμπούση, «Νέα στοιχεία από τη μεσοβυζαντινή φάση του καθολικού της Μονής Εικοσιφοίνισσης» ΕΕΠΣ 5 (1971), σ. 127-148. Βλέπε επίσης την πρόσφατη μελέτη του Β. Άτσαλου με τίτλο: Τα χειρόγραφα της Ιεράς Μονής της Κοσίνιτσας (ή Εικοσιφοίνισσας) του Παγγαίου, Δράμα 1990, σ. 7-135, ιδίως 21-27, όπου και η πιο πρόσφατη βιβλιογραφία για τη Μονή.
 10. Η Μονή Τιμίου Προδρόμου (Σκήτη) Βεροίας ιδρύθηκε στις αρχές του 14ου αι. και είναι γνωστή κυρίως από την εγκατάσταση του Γρηγορίου Παλαμά στη Σκήτη (1326-1331) που και σήμερα ο επισκέπτης μπορεί να δει πολύ κοντά στο μοναστήρι. Για περισσότερες πληροφορίες βλέπε: Απ. Γλαβίνας, «Ανέκδοτα κείμενα για το Μοναστήρι του Τιμίου Προδρόμου (Σκήτη) Βεροίας από τον Κώδικα 66 των Βλατάδων», ΕΕΘΣ 1 (1990), 23-36, όπου συγκεντρωμένη βιβλιογραφία για τη Μονή.
 11. Με την προσωπικότητα και τη δράση του οσίου έχει ασχοληθεί ο καθ. Απ. Γλαβίνας στις πιο βασικές εργασίες του οποίου και παραπέμπομε. Απ. Γλαβίνας, Ο Άγιος Διονύσιος ο εν τω Ολύμπω, Θεσσαλονίκη 1981, 9-134 (Παράρτημα α. 30 της ΕΕΘΣ), του ίδιου, «Η εν Ολύμπω Ιερά Πατριαρχική και Σταυροπηγιακή μονή του Αγίου Διονυσίου κατά το δεύτερον ήμισυ του ΙΗ' αιώνας» ΕΕΘΣ, 26 (1981), 175, του ίδιου, «Ο Άγιος Διονύσιος ο Ολυμπίτης (Σιαγαροφία του βίου, της δράσης και της προσωπικότητάς του)» ΕΕΘΣ 27 (1982), 131-143, του ίδιου, «Ανέκδοτος βίος του Αγίου Διονυσίου ιδρυτή της Ιεράς Μονής Αγίας Τριάδας Ολύμπου», «Γρηγόριος ο Παλαμάς» 66 (1983), 18-30. Για την αρχιτεκτονική βλέπε: Χ. Σιαξαμπάνη - Στεφάνου, «Το καθολικό της Μονής Διονυσίου στον Όλυμπο», Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την Άλωση τ. 3, 1989, 111-124.
 12. Ν. Δελιαλής, «Η διαθήκη του Αγίου Νικάνορος του Θεσσαλονικέως», Μακεδονικά 4 (1955-60), 193-199, του ίδιου, «Το πρωτότυπον της διαθήκης του Οσίου Νικάνορος του Θεσσαλονικέως και τέσσερα άλλα ανέκδοτα έγγραφα», Μακεδονικά 9 (1969), 243-265. Κατά τον Απ. Γλαβίνα η ίδρυση της Μονής πρέπει να τοποθετηθεί το 1543/44. Τις απόψεις αυτές και άλλες πληροφορίες εκθέτει στη μελέτη του με θέμα ο Όσιος Νικάνορας. Ένας Θεσσαλονικέας ιδρυτής Μονής (υπό εκτύπωση). Για την τέχνη του

μοναστηρίου βλέπε τις εκλαϊκευμένες μελέτες: Γ. Λυριτζής, Ο Όσιος Νικάνωρ, Γρεβενά 1989, 5-101, και επισκόπου Σεργίου Π. Σιγάλα μητροπολίτου Γρεβενών, Ιερά Μονή του Οσίου Νικάνωρος (Ζάβορας) και το Κεμπλοφυλάκιο αυτής, Γρεβενά 1991, 7-187. 13. Η Μονή της Αγίας Αναστασίας κηρύχθηκε πατριαρχική και σταυροπηγιακή το 1565. Το σημερινό καθολικό της είναι κτίσμα του 1830. Για τον Όσιο Θεωνά βλέπε: Β. Στογιάννου, «Ελληνες λόγιοι επί Τουρκοκρατίας. Όσιος Θεωνάς Μητροπολίτης Θεσσαλονίκης», Γρηγ. Παλαμιάς, 54 (1971), 256-261, Απ. Γλαβίνας «Θεωνάς Α'». Ο από ηγουμένων μητροπολίτης Θεσσαλονίκης, Μακεδονικά, 12 (1972), 270-281, του ίδιου, «Βίος, Ακολουθία και Παρακλητικός Κανών εις τον Άγιον Θεωνάν Μητροπολίτην Θεσσαλονίκης», ΕΕΘΣ 25 (1982), όπου και η υπόλοιπη διβλιογραφία. Για το μοναστήρι βλέπε: Απ. Γλαβίνας, Το Μοναστήρι της Αγίας Αναστασίας της Φαρμακοκλύτριάς, Θεσσαλονίκη 1983, 4-124, (Παράρτημα αρ. 33 της ΕΕΘΣ). Για την ιστορία του σημερινού ναού της Υπαπαντής βλέπε: Θεοχ. Μ. Προβατάκης, Ο ναός της Υπαπαντής του Χριστού Θεσσαλονίκης. Ιστορία - Τέχνη - Παράδοση, Θεσσαλονίκη 1975 και Μ. Divaris-Lambert, L'église de l'Hyrapanti du Christà Thessalonique, Louvain 1983, (δακτυλογραφημένη πτυχιακή εργασία).

14. «Ακολουθία του Οσίου και Θεοφόρου πατρός ημών Θεοφάνους του νέου ασκητού και θαυματουργού και ασκήσαντος εν τω όρει της περιφήμου πόλεως Ναούσης, του εξ Ιωαννίνων» Βενετία 1764, και για τον Άγιο Αντώνιο το Νέο, βλέπε: Σωφρονίου Ευστρατιάδου, Μητρ. πρ. Λεοντοπόλεως, Αγιολόγιον της Ορθοδόξου Εκκλησίας, Αθήναι Χ.Χ., σ. 48-49.

15. Οσίον Νικοδήμου του Αγιορείτου. Νέον Μαρτυρολόγιον ήτοι μαρτύρια των νεοφανών Μαρτύρων των μετά την άλωση της Κωνσταντινουπόλεως κατά διαφόρους καιρούς και τόπους μαρτυρησάντων... Αθήναι 1961³, Στ. Γ. Παπαδοπούλου, Οι Νεομάρτυρες και το δούλον Γένος, εν Αθήναις 1974, και Ι. Περαντίου, Λεξικόν των Νεομαρτύρων. (Οι Νεομάρτυρες από της Αλώσεως της Κωνσταντινουπόλεως μέχρι της απελευθέρωσως του δούλου Έθνους), τόμοι 3 (Α-Δ) (Ε-Λ) (Μ-Ω) εν Αθήναις 1972. Επίσης «Πρακτικά Θεολογικού Συνεδρίου εις τιμήν και μνήμην των Νεομαρτύρων» (17-19 Νοεμβρίου 1986) της Ιεράς Μητρόπολης Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1988.

16. Θ. Παζαράς, «Ηπρωτική επιγραφή του μετοχίου της Αγ. Αναστασίας στα Κριτζιανά Επανομής» Μακεδονικά 10 (1970), 143-151.

17. Ν. Χρ. Κοτζιά «Σπίλ, Σπύλιο, Σπήλαιον, Πύλαιον και η εν αυτώ Ι. Μονή», Α.Ε. 1950-51, 14-31. (Αρχαιολογικά Χρονικά).

18. Βλέπε αντιστοιχως: Κ. Θεοχαρίδου - Α. Τούρτα, «Η Μονή του Αγίου Γεωργίου στα Κερδύλια έξω από την Ασπροβάλτα» Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την Άλωση, τ. 3, Αθήνα 1989, 45-64 και Μ. Πολυβίου, «Η μονή του Αγίου Γεωργίου στο Επταχώρι (Μπουρμπουτσιό), Βόιοι - Γράμμοι», Εκκλησίες 2, Αθήνα 1982, 35-45. Επίσης Δ. Τσίγκας, «Το μοναστήρι του Αγίου Γεωργίου στο Επταχώριον», Βοϊακή Ζωή 20 (1976), σ. 11, του ίδιου, Επταχώρι, Θεσσαλονίκη 1979, σ. 123-129.

19. Ρ. Λεωνοδοπούλου - Στυλιανού, «Το καθολικό της Μονής Αγίας Τριάδας στο Ζουπάνι», Εκκλησίες Ι, σ. 67-82 και Μ. Πολυβίου, «Ο ναός του Αγίου Νικολάου στο Περιβόλι Γρεβενών», Εκκλησίες Ι, σ. 83-92.

20. Μονόχωρα τρουλαία καθολικά με χορούς ή και σταυρεπίστεγα καθολικά με χορούς και μικρό τρούλο στην εγκάρσια καμάρα - τύπος που διαδίδεται κατά το 17ο αι., - συναντούμε στην Ήπειρο κυρίως, στο Πήλιο και Εύβοια. Το καθολικό του Αγίου Νικάνωρα παραμένει αδημοσίευτο, όπως και ο ενοριακός ναός των Σταγείρων. Για το καθολικό του Αγίου Αθανασίου βλέπε: Αιμ. Στεφανίδου - Φωτιάδου, «Το καθολικό της Μονής του Αγίου Αθανασίου στην Εράντρα (Σέλιστα)», Εκκλησίες ΙΙ, σ. 21-34.

21. Αιμ. Στεφανίδου - Φωτιάδου, «Το καθολικό της Μονής Αγίου Αθανασίου», ο.π., σ. 70.

22. Μ. Πολυβίου, Η Μονή του Αγίου Γεωργίου στο Επταχώρι...», ο.π., εικ. 1,5, 8-9. Και του ίδιου, Ο ναός του Αγίου Νικολάου, ο.π., Εκκλησίες Ι, εικ. 1-7.

23. Χ. Μπούρας, «Η εκκλησιαστική αρχιτεκτονική στην Ελλάδα μετά την Άλωση (1453-1821)», Αρχιτεκτονικά Θέματα 3 (1969), 168, 171.

24. Χ. Μπούρας, «Η εκκλησιαστική αρχιτεκτονική στην Ελλάδα μετά την Άλωση (1453-1821)», ο.π., σ. 170. Ν. Μουτσόπουλος, Η λαϊκή αρχιτεκτονική της Βέροιας, Αθήνα 1967, σ. 48.

25. Βλέπε αντιστοιχως Ν. Μουτσόπουλος, Εκκλησίες του Νομού Φλωρίνης, Θεσσαλονίκη 1964, σ. 4-5, εικ. 11, 12 και Ι. Παπάγγελος, «Ο ναός των Εισοδίων της Θεοτόκου στην Καλάνδρα Χαλκιδικής» Εκκλησίες Ι, σ. 47-53. Ο μικρός ναός της Καλάνδρας υπήρξε καθολικό μετοχίου της Μονής Χελανδαρίου στην περιοχή.

26. Χαρακτηριστικό παράδειγμα ο ναός του Αγίου Μηνά στη Θεσσαλονίκη που σε όλο το διάστημα της Τουρκοκρατίας αναφέρεται στις πηγές σαν «Καμένο Μοναστήρι». Βλέπε: Μ. Καμπούρη - Βαμβούκου, «Ο ναός του Αγίου Μηνά στη Θεσσαλονίκη. Νέος τύπος εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής», Εκκλησίες τ.3, σ. 13-32. Για άλλα παραδείγματα βλέπε το άρθρο της Κ. Θεοχαρίδου, «Η εκτός του Άθω Εκκλησιαστική αρχιτεκτονική»

στο συλλογικό έργο «Η νεότερη και Σύγχρονη Μακεδονία», τ. Α', σ. 206, (εκδ. Παπαζήση - Παρατηρητής).

27. Για το θέμα των προνομίων βλέπε: Ν.Ι. Παναζόπουλος, Ελλήνων συσσωματώσεις... , ο.π., σ.5 και του ίδιου, Κοινοτικός βίος εις την Θετταλομαγνησίαν επί Τουρκοκρατίας, Θεσσαλονίκη 1967, σ.61 κ.εξ. και Μ. Garidis, La peinture murale dans le monde orthodoxe après la chute de Byzance (1450-1600) et dans les pays sous domination étrangère, Athènes 1989, σ.4-10, όπου και πλούσια διβλιογραφία για το θέμα.

28. Ν. Μουτσόπουλος, «Τα αρχοντικά των πραγματευτάδων της Μακεδονίας», Πρακτικά Συμποσίου: Η διαχρονική πορεία του Κοινοτισμού στη Μακεδονία (9-12 Δεκεμβρίου 1988), Θεσσαλονίκη 1991, σ. 351-382 και του ίδιου, «Τα αρχοντικά της Μακεδονίας: 15ος-19ος αιώνας» στο «Νεότερη και Σύγχρονη Μακεδονία», τ. Α', ο.π., σ. 214-307.

29. Ι. Αποστόλου, Ιστορία της Σιατίστης, Αθήναι 1930, Ν.Κ. Μουτσόπουλος, «Τα αρχοντικά της Σιατίστης», ΕΕΠΣ 1 (1964) 36. Β. Παπαδοβασιλείου, Σιατιστέων μνήμη, Λεύκωμα Συλλόγου Σιατιστέων Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1972.

30. Για το θέμα βλέπε: Μ. Χατζηδάκης, Ο Ελληνισμός υπό ξένη κυριαρχία. Πνευματικός βίος και πολιτισμός (1669-1821), Αρχιτεκτονική, ΙΕΕ τ. ΙΑ', σ. 266-269. Χ. Μπούρας, «Ο αρχιτεκτονικός τύπος της βασιλικής κατά την Τουρκοκρατία και ο Πατριάρχης Καλλίνικος», Εκκλησίες Ι, σ. 159-168.

31. Α. Πασαδάιος, Ο πατριαρχικός οίκος του οικουμενικού θρόνου, Θεσσαλονίκη 1976, σ. 105-135.

32. Ν. Μουτσόπουλος, Εκκλησίες του Νομού Φλωρίνης ο.π., (ναοί της Καλλιθέας) σ. 13-15, Άγιος Δημήτριος Λευκώνα (1700, 1810), σ.16, βλέπε επίσης, σ. 19, 28, εικ. 65, 67, 69, 75, 81, 131, 172.

33. Κ. Θεοχαρίδου, «Ο προφήτης Ηλίας στη Σιατίστα» Εκκλησίες Ι, σ. 55-66, εικ. 5-6.

34. Μ. Καμπούρη, «Η Θεσσαλονίκη μετά την Άλωση (1430-1912)», περ. «Αρχαιολογία» 7 (1983), σ. 51 και της ίδιας, «Ο Άγιος Αθανάσιος Θεσσαλονίκης» Εκκλησίες Ι, σ. 33-42.

35. Γ. Βελήνης, «Η εκκλησία του νεομάρτυρα Θεοδώρου στον Ξηροπόταμο Δράμας», Εκκλησίες Ι, σ. 11-19, εικ. 3-9.

36. Σ. Αγγελουδάη, «Ο Άγιος Αθανάσιος Κάστρου Θάσου», Εκκλησίες Ι, σ. 21-32, εικ. 6, 9. Ν. Μουτσόπουλος, Οι εκκλησίες του νομού Πέλλης, Θεσσαλονίκη 1973, σ. 162-165. Για την εκκλησία στο Λιβάδι Θεσσαλονίκης, ετοιμάζεται δημοσίευση από τη γράφουσα.

37. Ν. Μακρής, Η λαϊκή τέχνη του Πηλίου, Αθήνα 1976, σ. 55. «Μάστορα, πρωτομάστορα και πρώτε στους μαστόρους που 'ρθες από τα Γιάννενα να χτίσεις εκκλησία, κάν την τρανή, κάν την ψηλή, κάν την στα δύο στα τρία. Ζερβά να είν' η Παναγιά με όλα τα κορίτσια... κ.λπ.», Η εκκλησία του Αγίου Αχιλλείου στον Πεντάλοφο παραμένει αδημοσίευτη.

38. Ν. Μουτσόπουλος, Εκκλησίες Πέλλης, ο.π., σ. 118-121.

39. Αργ. Μπακιρτζής, «Η εκκλησία του Αγίου Νικολάου στην Ελευθεροπούλη (Πράδι)», στον τόμο «Αφιέρωμα στη Μνήμη Στ. Πελεκανίδη», Θεσσαλονίκη 1983, σ. 271-309, πιν. 7-8, 10, σχ. 5-8 και Ν. Μουτσόπουλος, Εκκλησίες Πέλλης, ο.π., σ. 128-131.

40. Ρ. Λεωνοδοπούλου - Στυλιανού, «Το καθολικό της Μονής Αγίας Τριάδας στο Ζουπάνι», Εκκλησίες Ι, σ. 67-82. Για τη Νέα Παναγία βλέπε πρόχειρα τον οδηγό της 9ης Εφορείας Βυζαντινών αρχαιοτήτων Θεσσαλονίκης, με τίτλο: Η Θεσσαλονίκη και τα μνημεία της, Θεσσαλονίκη 1985, σ. 148. Επίσης: ΑΔ 33 (1978), (1985), Χρονικά Β2 σ.244, ΑΔ 34 1979 (1987), Χρονικά Β2, σ.286-287.

41. Ρ. Λεωνοδοπούλου - Στυλιανού, ο.π., σ. 75-77, εικ. 18-21 και Β. Νικίττα - Σκαρτάδου, «Ο γλύπτης Μίλιος στον τόπο του», Αρμολοί 4-5, Αύγουστος - Δεκέμβριος 1977, σ. 50-54 και Κ. Μακρής, Η λαϊκή τέχνη του Πηλίου, σ. 127-144.

42. Ξ. Σαββοπούλου - Κατσιήη, «Η εκκλησία του Αγίου Γεωργίου στο Χορτιάτη Θεσσαλονίκης», Εκκλησίες τ.3, σ. 33-44, εικ. 18-21, Ν. Μουτσόπουλος, Εκκλησίες Πέλλης, ο.π. σ. 260-272. Τα δύο τόσο ενδιαφέροντα μνημεία, η Αγία Μαρίνα στη Ρεντίνα και ο Άγιος Δημήτριος Αθύτου, δεν είναι δημοσιευμένα.

43. Κ. Θεοχαρίδου, «Ο προφήτης Ηλίας...», Εκκλησίες Ι, σ. 55-66, εικ. 9-11.

44. Και τα δύο μνημεία δυστυχώς, παρά το εξαιρετικό τους ενδιαφέρον, παραμένουν αδημοσίευτα.

45. Για την Αγία Παρασκευή στη Σιάτιστα βλέπε: Α. Πορτελιάνος «Αγία Παρασκευή Σιατίστης» στον τόμο «Αναστήλωση - Συντήρηση - Προστασία Μνημείων και Συνόλων» τ. Α', Αθήνα 1984, 77-100 (εκδ. ΥΠΠΟ).

46. Ρ. Λεωνοδοπούλου - Στυλιανού, ο.π., σ. 67-82 και Β. Νικίττα - Σκαρτάδου, «Το μοναστήρι της Μπανάσιας και τα λιθανάγλυφά του», Μακεδονικά, 17 (1977), 212-33.

47. Ν. Μουτσόπουλος, Εκκλησίες Φλωρίνης, ο.π., σ. 64-28, πιν. 22, πιν. 128-1, εικ. 226-235. Για τη μονή της Παναγίας υπάρχουν δύο προτεινόμενες χρονολογίες 1772 και 1813.

48. Στα μεταβυζαντινά μνημεία της Θεσσαλονίκης έχουν διασωθεί τέτοια εικονοστάσια. Αναφέρουμε τα: τέμπλο της Υπαπαντής (1841), παλιό τέμπλο του Αγίου Αθανασίου (1818) και του μικρού ναού του Αγίου Αντωνίου (19ος). Παρόμοια τέμπλα έχουν διασωθεί σε εκκλησίες της Γαλιτίας (Άγιος Πρόδρομος 1835 και Αγία

Παρασκευή, ανακαίνιση 1835), καθώς και σε πολλά άλλα μέρη του μακεδονικού χώρου.

49. Η Συκιά είναι ένα από τα παλιά χωριά της Χαλκιδικής και αναφέρεται στις πηγές από το 14ο αι. με το όνομα Λογγός. Ο ενοριακός ναός του Αγίου Αθανασίου κτισμένος με πολλή φροντίδα παρουσιάζει εξαιρετικό ενδιαφέρον εξαιτίας του ξύλινου ταβανιού και της γραπτής διακόσμησης στο γέισο της στέγης (1861).
50. Για σχετικές απαγορεύσεις και περιορισμούς στην ανοικοδόμηση των χριστιανικών ναών βλέπε: *Ι. Βασδαβέλλης*, *Ιστορικά Αρχαία Μακεδονίας*, τ. Γ', Θεσσαλονίκη, 1955, σ. 6 και 7, του ίδιου, *Ιστορικά Αρχαία Μακεδονίας*, τ. Β', Θεσσαλονίκη 1954, σ. 45, 59, 60, 91.
51. Και τα τρία μνημεία εξαιρετικά δείγματα μεταβυζαντινής αρχιτεκτονικής παραμένουν αδημοσίετα ακόμη. Μερικές πληροφορίες για τα μνημεία της *Σαμαρίνας* βλέπε: *Κ. Μακρή*, *Βήματα*, 1979, σ. 331-338 και *Ιωάν. Στανυρίδου*, *Συλλογή Πατριαρχικών και Συνοδικών εγκυκλίων πατριαρχικών αποδείξεων και εγκυκλίων της Μ. Πρωτοσυγκελίας*, εν Κωνσταντινουπόλει 1900, σ. 28-34.
52. 'Αρθρα Δ' και Ε' της 18ης Φεβρουαρίου του 1856. *Δ. Νικολαΐδης*, *Οθωμανικοί κώδικες*, Κωνσταντινούπολη 1869, σ. 33, εφημ. «Φάρος Μακεδονίας», 812/1884.
53. *Ξ. Σαδδοπούλου - Κατοίκη*, «Μεταβυζαντινές εκκλησίες στο Νομό Δράμας», στα Πρακτικά «Η Δράμα και η περιοχή της. Ιστορία και Πολιτισμός», Δράμα 1992, σ. 261-296, εικ. 36.
54. *Μ. Καμπούρη - Βαμβούκου*, «Ο ναός του Αγίου Μηνά στη Θεσσαλονίκη. Νέος τύπος εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής» *Εκκλησίες* τ. 3, σ. 13-32, όπου και άλλα παραδείγματα.
55. *Φρ. Κεφαλλονίτου - Κωνσταντίνου*, «Η εισαγωγή κοσμικών στοιχείων στους ναούς των Ιωαννίνων το 19ο αιώνα», Πρακτικά συνεδρίου ιστορίας με θέμα: «Ήπειρος: Κοινωνία - Οικονομία 15ος-20ος αιώνας», Γιάννενα 1986, σ. 299-317 και *Α. Συνδίκου Λαούρα*, «Δύο ζωγράφοι των δεσποτικών εικόνων του ιερού ναού του Τιμίου Προδρόμου στην Καβάλα», στο Α' τοπικό Συμπόσιο με θέμα: Η

Καβάλα και η περιοχή της, Θεσσαλονίκη 1980, εκδ. ΙΜΧΑ, σ. 327-328.

56. Για τον Άγιο Δημήτριο Νευροκοπίου βλέπε: *Α. Συνδίκου - Λαούρα*, «Τέσσερις ναοί της Μητροπόλεως Νευροκοπίου», εκδ. ΙΜΧΑ αρ. 46 (1961), σ. 273-279, *Ξ. Σαδδοπούλου - Κατοίκη*, «Μεταβυζαντινές Εκκλησίες στο Νομό Δράμας», στα Πρακτικά, ό.π., σ. 261-296, εικ. 27-28.
57. Βλέπε αντιστοίχως: *Γ. Στογιόγλου*, «Ο εν Θεσσαλονίκη ναός της Παναγούδας. Εξ ανεκδότων πηγών (1757-1905)» *ΕΕΘΣ* 19 (1974), 357-426. Επίσης: *Θ. Μαντοπούλου - Παναγιωτοπούλου*, «Μεταβυζαντινή αρχιτεκτονική στη Θεσσαλονίκη κατά την τελευταία φάση της Τουρκοκρατίας (1839-1912)» *Θεσσαλονίκη* 1989, σ. 296-303 και *Α. Πορτελάνος*, «Αγία Παρασκευή Σιάτιστας», ό.π., σ. 92-93, εικ. 18-21.
58. *Κ.Ε. Τσουρής*, «Στο Ακρινό Κάτω Νευροκοπίου η εκκλησία της Συνάξεως των Ταξιαρχών», *Δραμινά Χρονικά* (Δράμα 1980), 193-198.
59. *Ν. Μουτσόπουλος*, Συμβολή στη μορφολογία της Ελληνικής γραφής. Λεύκωμα Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών επιγραφών, Θεσσαλονίκη 1977.
60. Γνωρίζουμε από τις επιγραφές της Μονής Τιμίου Προδρόμου ότι το Αρχονταρίκι (1795), κτίσμα για την υποδοχή των ξένων επισκεπτών, έγινε με χρήματα των ραφτάδων (τζερτζίδων) και ότι ο τοιχογραφικός διάκοσμος στο Μακρυναρικό (κτίσμα στο νότιο μέρος του καθολικού) έγινε το 1630 με έξοδα των Σεραϊών αμπατζήδων (τεχνιτών που κατασκεύαζαν ή και πουλούσαν μάλλινα ενδύματα).
61. *Ν. Σδορώνος*, *Μακεδονία 4000 χρόνια ιστορίας και πολιτισμού*, ό.π., σ. 366.
62. *Ν. Μουτσόπουλος*, «Οι πρόδρομοι των πρώτων Ελλήνων τεχνικών επιστημόνων. Κουδαράοι Μακεδόνες και Ηπειρώτες μάστορες» στον τόμο «Οι πρώτοι Έλληνες τεχνικοί επιστήμονες περιόδου απελευθερώσεως», Αθήνα 1976, σ. 356-358.

Η ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΕΚΦΡΑΣΗ ΣΤΗΝ ΥΣΤΕΡΗ ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΙΑ

1. Για την περίοδο των μεταρρυθμίσεων στην οθωμανική αυτοκρατορία βλ. *R. Mantran* (ed.), *Histoire de l'Empire ottoman*, Fayard, Paris, 1989. *B. Harputlu*, *La Turquie dans l'impasse*, Anthropos, Paris, 1974.
- B. Lewis*, *The emergence of Modern Turkey*, Oxford University Press, 1968.
2. Για την οθωμανική πολεοδομία της περιόδου, βλ. *Z. Celik*, *The remaking of Istanbul*, University of Washington Press, Seattle and London, 1986.
- Α. Καραδήμου-Γερόλυμπου*, «Οθωμανική πολεοδομία των μεταρρυθμίσεων», *Επιστημονική επετηρίδα Πολυτεχνικής Σχολής, τμήμα Αρχιτεκτόνων*, Θεσσαλονίκη 1990.
3. *G.F. Abbott*, *The tale of a tour in Macedonia*, London 1903, 14. Γενικά για δημόσια κτίρια της Θεσσαλονίκης βλ. *Β. Κολώνας*, *Α. Παπαματθαίου*, *Ο αρχιτέκτονας Vitaliano Poselli*, Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής 1980.
4. *Β. Κολώνας*, «Κοινότητες και αρχιτεκτονική στη Θεσσαλονίκη στα τέλη του 19ου αιώνα», πρακτικά συμποσίου «Η διαχρονική πορεία του κοινοτισμού στη Μακεδονία», Θεσσαλονίκη 1991, 325-352.
5. Εκτός ειδικής σημείωσης τα στοιχεία αυτά προέρχονται από το έργο του *Στ. Παπαδόπουλου* *Εκπαιδευτική και κοινωνική δραστηριότητα του Ελληνισμού της Μακεδονίας κατά τα τελευταία χρόνια της Τουρκοκρατίας*, ΕΜΣ Θεσσαλονίκη 1970, καθώς και από το αρχείο της 4ης Εφορείας Νεωτέρων Μνημείων. Η ταύτιση τους με το δημοσιευμένο ή αδημοσίετο εικονογραφικό υλικό έγινε από το συγγραφέα με τη βοήθεια αρχαιολογικής και επιτόπιας έρευνας.
6. *Θ. Μαντοπούλου*, *Το κτιριακό συγκρότημα της μητρόπολης Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1985, 35.
7. ό.π., 329.
8. Εφημ. *Νέα Αλήθεια*, 11.07.1911.
9. Εφημ. *Αλήθεια*, 11.2.1906.
10. Εφημ. *Αλήθεια*, 1.2.1909.
11. *Ν.Β. Κοσμά*, *Ο Λαγκαδάς*, *Ιστορία - Λαογραφία*, Θεσσαλονίκη 1968, 20.
12. Εφημ. *Αλήθεια*, 23.10.1908.
13. Εφημ. *Αλήθεια*, 5.07.1907.
14. *Β. Κολώνας*, «Κοινότητες και αρχιτεκτονική στη Θεσσαλονίκη στα τέλη του 19ου αιώνα», ό.π., 326.
15. *Ε. Στρατής*, «Ιστορία του νοσοκομείου της πόλεως Σερρών», *Μακεδονικόν Ημερολόγιον* 1909, 156.
16. Για τις εκκλησίες της Θεσσαλονίκης, βλ. αναλυτικά *Θ. Μαντοπούλου*, *Θρησκευτική αρχιτεκτονική της Θεσσαλονίκης κατά την τελευταία φάση της Τουρκοκρατίας (1839-1912)*, *Διαδακτορική Διατριβή*, Τμήμα Αρχιτεκτόνων ΑΠΘ 1989.

17. Εφημ. *Αλήθεια*, 13.9.1908.
18. ό.π., 21.4.1907.
19. ό.π., 8.11.1907.
20. Εφημ. *Νέα Αλήθεια*, 21.4.1911.
21. Εφημ. *Αλήθεια*, 1.7.1905.
22. *Β. Κολώνας*, «Κοινότητες και αρχιτεκτονική στη Θεσσαλονίκη στα τέλη του 19ου αιώνα», ό.π., 329.
23. Εφημ. *Αλήθεια*, 1.3.1908.
24. *Β. Κολώνας-Ο. Τραγανού*, *Αρχές της βιομηχανίας στη Θεσσαλονίκη (1870-1912)*, Θεσσαλονίκη 1987.
25. Εφημ. *Αλήθεια*, 10.1.1909.
26. *Χ. Ζαρκάδα*, «Εργοστάσια Κλωστοϋφαντουργίας στην Έδεσσα», *Αρχαιολογία*, Φεβρ. 1986, 6-37.
27. Βλ. αναλυτικά *Βασίλης Κολώνας*, *Η εκτός των τειχών επέκταση της Θεσσαλονίκης. Εικονογραφία της συνοικίας Χαμηδιέ (1885-1912)*, *Διαδακτορική Διατριβή*, Τμήμα Αρχιτεκτόνων ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη 1991.
28. Βλ. σχετικά *Β. Κολώνας*, «Ο εκλεκτικισμός, αρχιτεκτονική επιλογή των φορέων εκσυγχρονισμού της Θεσσαλονίκης στα τέλη του 19ου αιώνα», *Αρχιτεκτονικά Θέματα*, 24/1990, 72-77.
29. *Β. Κολώνας*, «Αρχιτεκτονικές μορφές και ιδεολογία στη Θεσσαλονίκη του τέλους του 19ου αιώνα. Ένα παράδειγμα: τα κτίρια της ελληνικής κοινότητας», *Πρακτικά διεθνούς συμποσίου ιστορίας*, «Νεοελληνική πόλη», Αθήνα 1985, 231.
30. *Μ. Μπαμπάλου-Νουκάκη*, «Τα σχολικά κτίρια», *Η Αθήνα στον 20ο αιώνα, 1900-1940: Αθήνα ελληνική πρωτεύουσα*, Αθήνα 1985, 109-110.
31. *Γ. Δροσίνης*, «Τα νέα κτίρια των δημοτικών σχολείων», *Εθνική Αγωγή*, 2/1898.
32. *F. Loyer*, «Lysandre Caftanzoglou», *Archives d'Architecture Moderne*, No 25-1983, 101.
33. Βλ. αναλυτικά *Β. Κολώνας*, «Αρχιτεκτονικές μορφές και ιδεολογία στη Θεσσαλονίκη του τέλους του 19ου αιώνα. Ένα παράδειγμα: τα κτίρια της ελληνικής κοινότητας», ό.π.
34. «Ξενοφών Ι. Παιονίδης, αρχιτέκτων», *Κόσμος*, 22.12.1915, 397
35. *Ι. Δημητριάδης*, «Ξενοφών Παιονίδης», *Μακεδονικόν Ημερολόγιον* 1934, 202.
36. *Αρχαία Ecole Speciale d'Architecture*, Παρίσι.
37. *E. Mercier*, *L'orient grec et chretien*, Paris 1933, 147.
38. *Βασίλης Κολώνας*, *Η εκτός των τειχών επέκταση της Θεσσαλονίκης. Εικονογραφία της συνοικίας Χαμηδιέ (1885-1912)*, ό.π., 214.